

ISSN 0206-4340

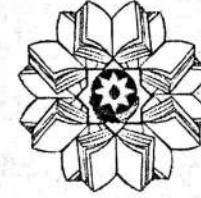
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2015

№ 4

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2015, № 4 (246)

(OKTYABR - DEKABR)

AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ

BU NÖMRƏDƏ

SƏRƏNCAM

Ceyhun Hacıbəylinin 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 3

METODİKA: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

Y.Babayev – Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” poemasının ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədris edərkən	4
Ə.Bədəlova – Fəal/interaktiv metodlar və ənənəvi təlim	9
M.Həsənquliyev – M.Füzulinin yaradıcılığında qitə janrı	17
S.Ələsgərova – Magistratura pilləsində poetikanın öyrənilməsi imkanları	22
O.Abbasov – Müəllim hazırlığında Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə dərsləndənkənar tədbirlərin təşkilinin öyrədilməsi	28
V.Qurbanov – Söz birləşmələrinə dair biliklərdən mürəkkəb cümlə təlimində istifadə etməyin yolları	32
S.Həsənova – “Nə qədər” sözünün dilimizdə işlənmə imkanları	43
G.Abbasova – Təlim prosesində səhvlər üzərində iş	46
B.Həsənli – M.A.Ərsoyun “İstiqlal marşı” şeirinin tədrisində şagirdlərə vətənpərvərlik hissənin aşılmaçısı	50
İ.Cavadov – Fonetikanın tədrisi prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti.....	58

ESSELƏR...

Ş.Aslanova – Esse yazılar düşündürür və tərbiyə edir 65

AXTARIŞLAR, TAPINTILAR

K.Nəhmətova – “Qaraca qız”ın taleyi (Süleyman Sani Axundovun “Qaraca qız” povesti necə dəyişdirildi?) 69

Cildin 1-ci səhifəsində: Ceyhun Hacıbəyli.

CEYHUN HACIBƏYLİNİN 125 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2016-cı ilin fevral ayında Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri, yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir və ictimai xadim Ceyhun Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəylinin anadan olmasının 125 illiyi tamam olur.

Milli ədəbi-ictimai fikir tarixinə töhfələr verən Ceyhun Hacıbəyli Azərbaycan xalqının zəngin mədəni nailiyyətlərinin dünyaya tanınması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Ceyhun Hacıbəylinin milli mədəniyyətin inkişafı və təbliği sahəsində mühüm xidmətlərini nəzərə alaraq **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Ceyhun Hacıbəylinin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 19 noyabr 2015-ci il.

Ş.İ.XƏTAINİN “DƏHNAME” POEMASININ İDEYA VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ TƏDRİS EDƏRKƏN...

Yaqub BABAYEV,
filologiya elmləri doktoru

“Dəhnamə” yüksək və gərəkli ideya tutumuna malikdir. Səbr, iradə yoluyla məqsədə çatmağın mümkünlüyü, eşq uğrunda fədakarlıq, dözm və dəyanətin insana gətirdiyi fayda, məsləhət və tədbirin xeyri, pak niyyətlə aparılan mübarizənin səmərəsi və s. müəllifin oxucuya aşılamaq istədiyi başlıca qayə və mətləblər sırasındadır. Şair əsərin əsas ideyasını ifadə edən səbrin tərənnümü üzərində ayrıca dayanır:

*Səbr ilə kişi məramə yetdi,
Həm səbr ilə təşnə camə yetdi.
Məcnun be səbr buldu Leyla,
Səbr ilə çıxar zi sər bu sevdə.
Səbr ilə dutar cahan nizamı,
Səbr ilə yetər könül məramı.
Səbr ilə tapar cahan vüqarı,
Qul səbr ilə buldu kirdigarı.
Səbr ilə zəmin verür nəbatat,
Səbr ilə yetər gögə münacat.*

“Dəhnamə” on məktub deməkdir. Bu mövzu Şərq ədəbiyyatında ənənəvi, işlək mövzular sırasındadır. Azərbaycan şairi **Marağalı Əvhədi** (1274-1338) də Xətəidən düz iki yüz əvvəl, **1306-cı ildə** eyni mövzuda poema yazmışdır. Ancaq Əvhədinin poeması fars, Xətəininki isə doğma ana dilindədir. İkincisi isə, Xətəinin əsəri başqa “Dəhnamə”lərə, o cümlədən marağalı şairin məsnəvisinə

nisbətən daha geniş, əlvan, forma-struktur baxımından zəngindir. Ənənəvi mövzuda yazılsa da, hökmdar şairimizin əsəri orijinal və daha mükəmməl təsir bağışlayır. Başqa sözlə, “düha köhnəni yeni etməyi bacarır” (V.Q.Belinski).

Bir məsələyə də toxunmaq lazım gəlir. Əvvəllər XV əsr Azərbaycan sənətkarı Xəlilinin Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Firqətnamə” poeması çap olunmadığından onun Xətəi “Dəhnamə”sinə təsirindən söhbət açılmamışdır. Lakin həmin əsərin son illərdə tədqiqatçı alim A.Musayeva tərəfindən nəşri bəzi mətləbləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Belə ki, hər iki əsərlə tanışlıq onu söyləməyə əsas verir ki, Şah İsmayıl öz məsnəvisini qələmə alarkən Xəlili poemasından müəyyən dərəcədə yararlanmışdır. Çünki hər iki əsər mövzu, məzmun, ideya, obraz və xarakterlər ələmi, forma-struktur və s. baxımından ciddi oxşarlıq təşkil edir. Əsaslı fərq orasındadır ki, Xəlilidə hadisələr bədbin (hicranla), Xətəidə isə nikbin (vüsalla) sonluqla bitir. A.Musayeva bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, müqayisə və paralellər yolu ilə Xətəinin Xəlilidən bəhrələndiyini sübuta yetirmişdir. Ona görə də biz bu problem üzərində əhatəli dayanmağa ehtiyac duy-

mur. Ancaq ədalət naminə söyləmək yerinə düşər ki, hökmdar şairin əsəri sənətkarlıq səviyyəsinə görə daha üstün təsir bağışlayır. Doğrudan da, “Dəhnamə” sənətkarlıq manerasına görə klassik poeziyamızın şah əsərlərindən sayıla bilər. Gənc qələm sahibi sanki burada bədii istedadının bütün enerjisini, rənglərini, sənətkarlıq bacarığını nümayiş etdirmişdir. Əsər dil (və dil materiallarından istifadə, söz, ifadə seçimi, adi dil vahidinin poetizmə çevrilməsi, dilin canlılığı), üslub, təhkiyə manerası, qafiyə sistemi, bəlağət vasitələrinin zənginliyi və dürüstlüyü, vəznin qüsursuzluğu, şeiriyyət estetikası, süjet və kompozisiyası və s. baxımından, həqiqətən, kamil bir sənət nümunəsidir.

Bu barədə təfəssilatlı danışmaq imkanı olmasa da, gətirəcəyimiz misallar deyilən fikri aydın surətdə isbata yetirir. Məsələn, əvvəlcə dediyimiz kimi, əsərin ümumi ovqatı nikbin, tərəvətli lad üzərində qurulub. Müəllif əhvalatın ahənginə (eşqin möhtəşəm və gözəl bir duyğu olmasına, finalın nikbinliyinə) uyğun zaman intervalı seçir: bahar fəslə. Finalın təntənəsini lap əvvəldən, süjetə keçməzdən qabaq baharın tərəvəti, şuxluğu ilə uzlaşdırır. Məqsədli olaraq geniş şəkildə verilən bu bahariyyə poeziyamızdakı ən gözəl peyzaj lövhələrindən biridir. Onu oxuduqda mənzərənin necə usta bir qələmin məhsulu olduğu barədə əlavə şərhə ehtiyac qalmır:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq oldu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbəyi-xizrpuşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan.*

*Sərvin yenə tutdu damənin su,
Su üstə oxudu fəxtə gu-gu.
Gönçə dahəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryadə dür oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvayə düşdü
Alma ağacı dibində sayə
Tən eylər idi bulut da ayə.
Yaşın yerə tökdü əbri-neysan,
Bülbüllər oxudu səd hezaran.
Mey bəslədi jalə hər vərəqdə,
Türac kitab oxur təbəqdə.*

Müəllif poemada dilin gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Doğrudur, dil sadə deyil, sırf milli, xəlqi elementlərlə yanaşı alınma leksik-qrammatik vahidlər də boldur. Bu, əsərin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Amma əruz vəznində ərsəyə gətirilən əsərdə başqa çıxış yolu yox idi. Bununla belə bədii mətnə alınma dil elementləri ilə milli leksik-qrammatik vahidlər o qədər də münasib şəkildə uyşdurulmuşdur ki, poetika, bədii tərtibat, şeiriyyətin estetik mükəmməlliyi baxımından heç bir yadlıq hiss olunmur. Yadlıq az-çox mətnin başa düşülməsi cəhətdən özünü bürüzə verir. Poetik təhkiyə, nağıletmə ilə şeiriyyətin uğurlu sintezi, linqvistik materialın seçimi və poetizmə çevrilməsindəki ustalığ isə yerindədir. Hətta bəzən dil mümkün qədər sadələşir, milli və ya milliləşmiş linqvistik ünsürlərdən təşkil edilir:

*Çün yola düzəldi, Yaş getdi,
Əql ilə rəvanü baş getdi.
...Görgəc anı çəkdi atı başın,
Səncidə qıurdu işü daşın.
Heyrət gözü birlə baxar idi,
Yar suyinə könlü axar idi.
Qılmaqda tamaşa gülüstana
Oldu gözü tuş bağbanə.*

*Cün gəldi yanına bağbanın,
Sordu xəbərini nədir nişanın.
Der: - Qasidəm ol şikəstə zarə
Kim, aşiq olubdur ol nigarə.
Lütf eylə yeri, bu bəndədən var,
Ərz eylə ana dilimdən əsrar,
Degil yenə gəldi özgə qasid.
Təhqiq gəlibdir ol nə qasid.
Bir töhfə əlində gövhəri var,
Arizdir özüvü cövhəri var.*

Burada qafiyə sisteminə diqqət yetirsək, görürük ki, müqəffa sözlərdə 1 hərfli yaranan qafiyə (rəvi qafiyə) təktəkdir. Qafiyələr, əsasən, 2-3, bəzən də daha çox hərfli (zəngin və mükəmməl qafiyələr) yaradılır. Belə bir poetik əlamət poemanın bütöv mətninə şamil edilə bilər. Təbii ki, şeirin əsas elementlərindən olan qafiyə nizamının bu cür mükəmməlliyi əsərin bədii məziyyətini, sənətkarlıq keyfiyyətini yüksəldir.

İstər yuxarıda verdiyimiz parçada, istərsə də əsər boyu vəznin (üçbölümlü sınıq qısa naqis həzəc) mizanı və tələbi də nizamlı surətdə gözlənilmişdir.

Sənətkarlıq siqləti, demək olar ki, əsərin hər misrasında, hər deyimində duyulur. Məsələn, Aşiq Səba ilə vərdişlər ki, sabah gəlib onun (Aşiqin) məktubunu Məşuqəyə aparsın. Səba: "Sabah tezdən gəlib məktubu apararam. Orada hər şeyi yaz" – fikrini çatdırmaq istəyir. Ancaq belə demir. Mətləbin bu cür quru və soyuq ifadəsi poetizmdən, şeiriyyətdən uzaq olardı. Estetik gücə, bədii "nüfuza" malik olmazdı, könüllü oxşamazdı. Ona görə də müəllif dilin obrazlı qatına baş vurur. Qələmini münbit, tamlı, zövqəyatan, xalq deyimindən qidalanan ifadələrə uzadır. Onları qənaətlə tapıb cilalayır. Mətləbin yığcam poetik ifadəsinə çevirir. Aşiq Səbanın həmin

mərəmi ona bu cür ifadə etdiyini söyləyir:
*Qövl etdi məni ki, dan atan çağ,
Bülbül budağa qonub ötən çağ,
Olmuş ola nanə cümlə təhrir,
Hər ərzə ki, var içində təqir.*

Burada artıq və "yüksüz" bir söz belə yoxdur.

Yaxud: "Qələmlə yazdım" əvəzinə "lövh üstə sürüb bu başın anın, Töküdüm vərəq üstə yaşın anın", "Məktubu kağıza qoydum" əvəzinə "Kəsdim qulağın türabə tökdüm, Gətirib yüzünə donunu bükdüm", "Dayandı" əvəzinə "Cilovunu çəkdi", "Məktub islanmışdı" əvəzinə "Yaş ilə anın donu nəm olmuş", "Məktubu cırıb məhv edər" əvəzinə "Ağ yüzünü dəxi qarə qılır", "Bu xətalı yolu niyə gəldin" əvəzinə "Mindü niyə, neyçün atəşin at", "Səhər açıldı" əvəzinə "Xavər şahı yaxə çak qıldı, Göylər təbəqini pak qıldı", "Günəş çıxdı" əvəzinə "Gög qübbəsindən asıldı qəndil, Yüzündən alıb niqabi məndil" və s. son dərəcə uğurla tapılmış obrazlı deyimlərdən, istiarələrdən, qaynar ifadələrdən istifadə edir və bunların çoxunda bəlağət vasitəsi olan eyhamın (touriyə) gözəl nümunələrini yaradır (Bu metonimiyaya uyğun gələn məcaz növüdür).

Əsərdə bəlağət vasitələri bol-bol işlədilmişdir və onlara istənilən qədər nümunə göstərmək olar. Biz bir neçə misalla kifayətlənirik:

cinas:

*Ey yüzü qara, füzul, ədəbsiz,
Heç bilmədiniz nədir ədəb siz.*

mübaligə:

*Gər mehr qılursa sərvə-dilcu,
Bağına həmişə bağlayım su.*

Bu, Göz yaşının dilindən bağbana deyilir. Göz yaşı bağbana bildirir ki, get, Məşuqəyə çatdır ki, istəsə, mən həmişə su axıdıb onun bağını göz yaşımıla suvararam.

təzad:

*Gər gündüzə xəlx müştəriydi,
Amma mana gecə xoştəriydi.
...Həzl eylədim ol dəm afitabı
Kim, nişə götürdü bu niqabı.*

Bu sözləri Aşiq Yarla görüşdüyü gecə sübh açılan vaxt söyləyir. Səhər açılıb günəş çıxdığı üçün o, gözəldən ayrılmalı, vüsal sona yetməlidir. Ona görə də Aşiq günəşin çıxmasını və səhərin açılmasını istəmir. Gecə, qaranlıq onun üçün xoş, gündüz isə əzablı, uğursuzdur. Çünki o, fəraqa səbəb olur.

touzi (assonans, alliterasiya):

*Sən bilməmişən ki, mən nə nazəm,
Söz əhliyəmə nə əhli-sazəm.
Sən bilməmişən gözüm nə gözlər,
Könlüm dilər eşidim nə sözlər.*

Burada "n", "m" samitlərinin və "ə", "ö" saitlərinin təkrarı ilə forma gözəlliyinə xidmət edən poetik fiqur yaradılmışdır. Əsərdə bu tipli nümunələr çoxdur.

Lutf: Lütf elə poetik fiqurdur ki, bədii mətnə işlənən hər hansı söz və ya ifadəni iki və daha artıq mənada başa düşmək (izah etmək) olar:

*Müsk iyləmənam, yüzü qaradır,
Güldəstələmən, yüzü paradır.*

Bu beyt Məşuqə öz gözəlliyini öyərək onun dilindən deyilir. Burada 1-ci misradakı "yüzü qaradır" ifadəsini iki mənada anlamaq olar: 1. Mişkin, rəngi qara olduğu üçün mən onu iyləməyəm; 2. Mən o qədər gözəl və ətirliyəm ki, mişkin ətri mənimlə müqayisədə yararsızdır.

Yəni mənim ətrimin müqabilində mişkin ətir verməkdə üzü qaradır. Ona görə də mən onu iyləməyəm.

Beytin 2-ci misrasında isə gözəl bir **istiarə** yaradılmışdır.

Lüzum (inat): Bu elə poetik kateqoriyadır ki, şeir bütövlükdə müəyyən söz və ya ifadə üzərində qurulur. Yəni müəllif məqsədli olaraq şeirin bütün beyt və ya misralarında seçdiyi müəyyən söz, yaxud ifadəni işlədir. Mənanı isə həmin söz (ifadə) ilə bağlayır. Başqa sözlə, mənanı həmin sözün (ifadənin) üzərində qurur.

Xətainin aşağıdakı qəzəlinin bütün beytlərində "yaylıq" sözü işlədilmiş və şeir bütövlüklə həmin söz üzərində qurulmuşdur:

*Riştədir cismim mənim, kirpiklərin
suzən misal,
Yaylığın yanına dudur, natəvan kön
lüm misal.*

*Gül-gül oldu arizin, şövqin görübən
şəmi-dil,*

*Düşsə zülfün əksi şol gül yaylıq
üstə dal-dal.*

*Dəmbədəm yaylıq arasında,
həbibim, qaşların,*

*Sanasən kim görünür el gözünə
ögdən hilal.*

*Natəvan könlüm düşər, yaylıq misal
əldən-ələ,*

*Ta magər ləli-ləbindən tapıla bir an
visal.*

*Rəhm qilgil, yaylığın götür
yüzündən, ey sənəm,*

*Qüssədən bulmuş Xətai xəstədil
aşuftəhal.*

"Yaylıq" sözünü məqsədli olaraq beyt-beyt işlədən və mənanın mərkəzi fiquruna çevirən müəllif burada zərif bir mənərə

yaratmışdır: Aşıqın cismi sap, gözəlin kirpikləri isə iynə timsalındadır. Həmin iynə-sapla yaylıq (tikmə) üzərinə gözəlin rəsmiyyəni həkk edirlər (tikirlər, toxuyurlar). Aşıqın qəlb şamı nigarın gül kimi toxunmuş (tikmə üzərində) yanağını görüb şövqə gəlir. Onun saçları da dal-dal yaylıq üzərinə həkk olunub gül yanağı üzərinə tökülür. Onun qaşları yaylıq üzərində göydəki hilal kimi əldən-ələ gəzir. Bu ümidlə ki, gözəlin "ləli-ləbi"nin vüsəlinə yetişsə. Sonuncu beytdə "yaylıq", "niqab" mənasında işlədilir. Aşıq gözələ rica edir ki, niqabı üzündən götürsün ki, onun üzünü görə bilsin.

Rəddül-əcüz ələs-sədr. Şeirdə forma gözəlliyi yaradan bu poetik fiqurun bir neçə növü vardır. Aşağıdakı qəzəldə Xətai onun maraqlı bir növündən istifadə etmişdir. Bu növdə əvvəlcə gələn misranın əvvəlində ("əruz"unda) işlənən söz və ya ifadə ondan sonra gələn misranın əvvəlində ("ibtida"sında) işlədilməli, şeir əvvəldən sona qədər bu prinsip əsasında qurulmalıdır. Eyni zamanda şeirin məna tutumu gözlənilməlidir:

Xar oldu yürəgim hicrində, ey gül üzli yar,
Yar bağrım arasın, gör kim necə xar onda var.
Varma yanımdan mənim, ey hicr-dilsuzani

dust!

Düstü düşməni xamusu ağlar mənimçün zar-zar.

Zar-zar ağlar çü bülbül gül yüzünçün mürğican,

Candan etmişdir məni cövr ilə dövrü-ruzigar!
Ruzigarım tirədir sənsiz, aya arami-dil,

Dil neçün aram tutsun həddən ötdü intizar.

İntizarəm, vədeyi-vəslin yolunda hər zaman,
Hər zaman divanə tək dağlara düşdüm

biqərar.

Biqərar oldum saçıntək rüxlərindən ayrı mən,
Mən neçün aram edim sənsiz ki, oldum dil

fikar.

Dilfikar oldu Xətai firqətindən ruzi şəb,

Ruzü şəb vəslin xəyali canda qaldı yadigar.

Ləffü nəşr. Təşbehlər əsasında qurulur.

Ən azı iki bənzəyən və iki bənzədilən olmalıdır. Bənzəyənlər bir dəstədə, bənzədilənlər isə başqa dəstədə verilir. Xətainin aşağıdakı beytində hər iki misra ləffü nəşr əsasında qurulmuşdur:

Kipriyin (1), qaşın (2) görüb, tirü (1)
kəmanım (2) söyləyəm,

Zülf (3) ilə vəchin (4) görüb, şəmi (4)
-şəbistanım (3) derəm.

-1-ci misrada kiprik – tir (ox), qaş – kaman; 2-ci misrada zülf (saç) – şəbistan (yatacaq, otaq, məkan), vəch (üz) – şəm təşbehləri ləffü nəşrə yaxşı nümunədir.

Xətai həm əruz, həm də heca vəzninin imkanlarından yararlandığı, hər iki vəznin ritm, ahəng və üslubi poetikasına çarpazlaşır. Lazımi məqamlarda biri digərinə təsir göstərir. Məsələn, şairin heca vəznində bir neçə qəzəli vardır. Yaxud heca vəznli şeirlərində bəzən əruzun tələbinə müvafiq ərəb-fars tərkibləri, izafətlər işlədilir və s. Amma bütövlükdə götürdükdə onun heca vəznli şeirlərinin dili daha sadə və canlı, xalq dilinə yaxındır. Hətta bəzən danışq dili qədər sadədir. Aşağıdakı bayatılarda olduğu kimi:

Könül vermə nadana,
Haqqı inkar edənə,
Müridəm, haqq demişəm
Məhəbbət xanadana.

Xətai işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər,
Dişləmə çiy ləqməni,
Yerinə dişin düşər.

Ş.İ.Xətai klassik poeziyamızın, xüsusilə də ana dili şeirimizin tərəqqisində əvəzsiz rol oynamış qüdrətli bir sənətkardır.

FƏAL/İTERAKTİV METODLAR VƏ ƏNƏNƏVİ TƏLİM

Əsmər BƏDƏLOVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: interaktiv, müəllim, hafizə, şagird, lövhə

Ключевые слова: интерактивное, учитель, память, ученик, доска

Key words: interactive, teacher, memory, pupil, board

XXI əsri yaşayırıq. Həyatın bütün istiqamətlərində az qala hər gün yeniliklər baş verməkdədir. Təfəkkürlər bunu müxtəlif cür qəbul edir; kimisi etinasız, kimisi çətinliklə, kimisi keçmişin ünvanına nələrsə deyərək. Bu, təbii haldır; insanlar müxtəlif olduğu kimi, həyata baxışları da müxtəlifdir. Amma təəssüf doğuran odur ki, irəliyə doğru getdikcə arxada qoyub gəldiklərini ancaq pisləməklə məşğul olanlar var. Niyə? Axı, yaxşı dediyimiz hər şey həmin o pis sayılan keçmiş təcrübə əsasında yaranır və bir vaxt gələcək bu gün təriflədiklərimiz də keçmişə çevriləcək; pisləməliyikmi?

Bu, yaxşı deyil.

Ötən məqalələrdən birində kurslarda gənc müəllimlərdən bir nəfərin klassik ədəbiyyatdan verdiyi suala cavab təriqilə bəzi vacib və incə məqamlara toxunmuşduq. (Bax. Klassik ədəbiyyatda işlənən rəmzlər və digər incəliklər barədə "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", 2014, №2). Bu dəfə gənc müəllimlərimizi məktəbimizin ənənəvi təhsil dövründə hansı metodlardan istifadə etməyimiz maraqlandırdı.

Bəri başdan deyək ki, ənənəvi təhsil ifadəsini işlədən bəzi ekspertlər onun ünvanını konkretləşdirir və müdriklər demişkən, tapancadan atəşə tuturlar. Əsl realıqda belə deyil; ənənəvi təhsil bütün

dünyada kompüterəqədərki təhsildir. (Əlavə məlumat üçün bax: "Biliyə Əsaslanan Cəmiyyətdə Müəllimlərin Kompetensiyaları: Siyasət, Pedaqogika və Sosial Vərdişlər" mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 1-2 dekabr 2011).

Hafizəyə əsaslanan təhsil gəldikdə, (baxmayaraq ki, müqəddəs Kitabımız, muğamlar və bir sıra dəyərli mənbələr hafizəyə əsaslanan təhsil sayəsində qorunaraq elm və texnika dövrünə çatdırılmışdır) o, daim özü danışq şagirdləri dinləməyə məcbur edən, eyni üslubda, yeknəsəq dərslər quran bacarıqsız müəllimlərin daimi metodudur; və nə qədər ki, müəllim sayılan həmin adamlar məktəblərdə mövcuddur, belə dərslər olub və olacaq. Çünki müəllimlik incə sənətdir, fitri istedadla, istedadlı müəllimin müntəzəm axtarışları, yaradıcı fəaliyyəti ilə bağlıdır.

O qədər təhsilsiz insanlar görmüşük ki, həyatı fəaliyyətləri, böyüyən nəsle yanaşma tərzləri ilə müəllim, söhbətləri öyrədiciyi və təqdimat təzi ilə bir məktəb idilər. O qədər müəllim adlı bəndələr də görmüşük ki, kitabı əzbərləyib uca səslə danışmağımıza əla qiymət yazıblar. Nə isə...

Biz ali məktəbdə oxuyanda müəllimlərimiz bir qayda olaraq tapşırırdılar: şagirdə elə sual verməyin ki,

cavabı içində olsun. Qoy düşünlər, hər şeyin niyəsini özləri tapsınlar. Çünki heç nə havadan asılı deyil, hər şeyin bir niyəsi var.

Professor Samət Əlizadənin 1964-cü ildə Leninqrad Universitetinin Şərq fakültəsi kitabxanasında tapıb, oxuyub, uğrunda çalışıb, nəhayət, 1984-cü ildə bizə təqdim etdiyi Oğuznamədə bu barədə deyilir: Cahanda hər nəsnə bir səbəbdir, səbəbsiz nəsnə yox bu, acəbdir.

Əziz müəllimimiz professor Xeyrulla Məmmədovun dərslərini xatırlayıram. Onun mühazirələri o qədər sistemli, o qədər məntiqli və o qədər cəzbedici olurdu ki... Sözüünün qüdrəti ilə XX əsr maarifçilərinin ürəyinin yanar odunu ürəyimizə hopdururdu. Sovetlər dövrünün qardaşlıq dünyasında dilə gətirilməsi mümkün olmayan faktları kim onuntək deyirdi? "Bir kəndin sərgüzəştləri"ni (N.Nərimanov), "Usta Zeynal"ı (C.Məmmədquluzadə), "Molla Nəsrəddin"i kim onuntək təhlil edər, müəlliflərin vətəndaşlıq mövqeyində onlarla yanaşı dayanardı?

Xeyrulla müəllim dərstdə köməkçi vasitələrdən istifadə etmirdi. Onun silahı mükəmməl alimliyi, fitri müəllimliyi idi. Bununla da portretlər yaradır, mənzərələr, lövhələr çəkirdi. O mühazirələri təsvir etmək mümkünsüzdür. Dərsin sonunda verəcəyi tapşırıqları intizarla gözləyirdik. Tapşırıqlar öyrətdiklərini seminarda danışmaqdan yox, həmin bünövrə üzərində müstəqil çalışmaqdan ibarət olurdu. Bu zaman yuxarı kurslarda oxuyan yetirmələrinə qüvvə verməyi də unutmurdu: çətinliyiniz olsa, dördüncü kursun əlaçalarına yanaşın.

Seminar dəyirmi stol arxasında diskussiya tərzində keçirdi.

O, müdaxilə etmir, heç kimin sözünü kəsmir, dinləyirdi, hətta deyirdim ki, zövq alaraq dinləyirdi.

Biz bir-birimizi "qırırdıq".

Sözünü axırda deyirdi: heç kimi nə tərif etmirdi, nə tənqid. Məmnunluğundan, əlavələrindən hərə öz payına düşəni götürürdü və qanadlı intizarla növbəti dərsi gözləyirdik; müəllimimizi də, onun fənnini də sevərək.

Nə böyük xoşbəxtlikdir sevilən və daim xatırlanan müəllim olmaq!

O zaman müəllimlərimiz deyirdilər ki, mətbuatı beş il müntəzəm izləyən oxucu bir universitet bitirmiş qədər bilik qazanır və bizə fasiləsiz mutaliə ruhu aşılayırdılar. Həmin ruh gənc və təcrübəsiz müəllimə nə qədər kömək edərmiş!

İş təcrübəsinə görə qabaqcıl, yaxud yenilikçi adlanan müəllimlərin fəaliyyət yollarını, mütəxəssislərin fikirlərini izləmək çox şey verirdi. Mən həm də ən yaxşı müəllimlərimi, xüsusən Xeyrulla müəllimi təqlid edərək nələrsə nail olmağa çalışırdım, şagirdlərimi düşündürüb hər şeyin niyəsini tapdırırdım; buna evristik müsahibə deyirdilər. O vaxt çox işlənən problemlə situasiya metodu da təfəkkürləri hərəkətə gətirən çox gözəl iş tərzini idi. Məhz bu iki metod dərsi bayrama çevirirdi; şagirdlər yorulmurdular, çəkinmirdilər. Hər kəs bacarığını ortaya qoyur, bildiyini təqdim edirdi və biliksizlik, bacarıqsızlıq arxa planda qalırdı.

Təcrübə artdıqca bu iki metoddan yeni metodlar, priyomlar yaranırdı; lövhə şagirdlər üçün, lövhə müəllim üçün, nağıl, yarış dərsləri, fasiləsiz təkrar metodları, hər gün beş dəqiqəlik inşalar

və s.

Hər şeydən əvvəl, diferensiallaşma gedirdi; dərstdə fəallıq göstərməyən şagird olmurdu. İkincisi, qaynar mühit yarış dərslərə təhrik edirdi. Şagirdlərin arzusu ilə tədrislə yarış sinifdə cərgələr arasında adlayıb paralel siniflər arasına keçirdi.

Həmin metodlardan bir neçəsini oxucularla paylaşmaq istədim, bəyənlərsə, istifadə edərlər.

Kar adamla söhbət. Bu metod heç vaxt unutmadığım istəklə şagirdlərimlə fonetikadan heca bəhsini keçərkən yarandı. Onlar hazırlıqlı idilər. İbtidai sinifdən bu istiqamətdə nəzəri biliklə silahlanmışdılar. Heca nədir? Sözdə neçə heca olur? suallarına hamı düzgün cavab verirdi. Amma yazıda sətirdən-sətrə keçəndə çətinlik çəkir, sual verirdilər. Xüsusən yoxlama yazı işləri zamanı bu suallar hamının fikrini yayındırır, işgüzar mühitə xələl gətirirdi. Çox sadə yolla bu çətinlik birdəfəlik aradan qalxdı.

Şagirdlərimə tapşırırdım: elə hesab edin ki, dərslə gələrkən bir nəfər ağır eşidən adamla rastlaşsınız. O, sizdən soruşur:

-Haraya gedirsiniz?

Cavab verirsiniz ki, məktəbə.

Eşitmir, bir də soruşur.

Siz bir qədər hündürdən "məktəbə" deyirsiniz.

Yenə də eşitmir.

Onda sizdən asılı olmayaraq belə deyirsiniz: Mək -tə - bə.

Görürsünüz, asanlıqla bölündü. Həmişə hansı sözdə çətinlik çəksəniz, həmin adamı yadınıza salın və sözü ürəyinizdə ona deyın. Vəssəlam.

Sonra bir neçə şagirdə (xüsusən zəif oxuyanlara) asandan çətinə doğru tədrislər etdirdim.

Bununla da problem həll olundu.

Metodun zövqlü tərəfi yazı prosesində kiminsə dayanıb bir nöqtəyə baxaraq ürəyində nəsə deməyi, sonra məmnunluqla yazıya davam etməsi idi.

Çəkil. Bu metod vurğu bəhsini keçərkən yarandı. Vurğunun tərifini əzbər bilsə belə, danışq zamanı sözdə, cümlədə ona əməl edə bilməyən, məntiqi vurğunun yerini duymaqda, düzgün tələffüz etməkdə çətinlik çəkən, şagirdlərə kömək etdi. Yəni necə?

Bir neçə səhv və düzgün variantı qarşılaşdırıb maraqlı, bir qədər əyləncə təsiri bağışlayan tədrislər etdik; sözdə ayrı-ayrı hecaları, yaxud cümlədə ayrı-ayrı sözləri vurğu ilə ("çəkil"lə vuraraq) tələffüz etdik. Maraqla qarşılandı və istəməz hamı şən əhvalla bir-birinin nitqinə daimi nəzarətçi oldu. Səhvlər də aradan qalxdı, nitqin rəvan, aydın inkişafına stimula da yarandı.

Lövhə şagirdlər üçün. Bu metod müntəzəm təkrara və gündəlik təqdimata xidmət edirdi. Lövhəyə eyni vaxta altı nəfər dəvət olunurdu. Onlardan dördü keçilmiş bəhləri təkrar etdirən və son dərslə dair təhlillər aparırdı. Təhlilin mətnini (fonetik, leksik, tərkibə görə, morfoloji, sintaktik, üslubi) yerdən şagirdlər verirdilər və bu zaman təhlil edən bilik və bacarıq imkanlarını nəzərə alırdılar. Cümlə təhlili üçün suallar bir qayda olaraq ədəbiyyatdan verildirdi; beləliklə, həm fənlərarası əlaqə yaranır, həm də babalarımız demişkən, bir güllə ilə iki dovşan vurulurdu, ədəbiyyata dair biliklər də təkarlanır və möhkəmlənirdi.

İki nəfər isə qarşılıqlı sorğu əsasında axırıncı dərslə dair bilik və bacarıqlarını təqdim edirdi; sonra müəllimin icazəsi ilə

onlar da təkrara qayıdırdılar.

Sınıf lövhədəki təhlilləri dəftərdə apara-apara ümumi prosesə nəzarət edirdi; səhvləri tapır, düzəlişlər edir, suallar yağdırırdılar. Suallar həm cari, həm də təkrar yönümlü olurdu. Yeri gəldikdə lövhədən də yerə suallar gedirdi.

Zəif, cavabı içində olan suallar qəbul edilmirdi. Ağıllı, düşündürücü sual, sahibinə xal gətirirdi. Çətin suala cavab verilməzsə, müəllif özü cavab verirdi. Bu zaman polemika yarana bilirdi və həmin məqam dərslin kulminasiya nöqtəsi olurdu.

Deyim ki, proses boyu müəllimin ədalət tərzisi düzgün çəkməlidir və düzgün çəkdiyinə görə də bu metodla işləməyi sinifdə hamı sevirdi.

Lövhə müəllim üçün.

Hamı bilir ki, lövhə şagirdlərdən öncə müəllim üçündür. Müəllimin sinifdə yeri elə lövhənin önüdür. Amma xüsusi metod anlamında bu, adi effekt daşımır. Bu metod yeni mövzuların tədrisi zamanı müvafiq bilikləri şagirdlərin zehmindən qoparıb sərgiləməyə xidmət edir. Onlar gözləri önündə özlərinin yaratdıqları çox sadə və aydın elmi mənzərə görürlər və heç vaxt unutmurlar; dərslər kimi deyil, öz ixtiraları, kəşfləri kimi.

Məsələn, nitq hissələri haqqında ümumi anlayış yaratmaq niyyəti ilə müəllim dialoqa başlayır:

-Nitq deyəndə nə başa düşürük?

Cavab:

-Danışmaq, kiminsə geniş, ətraflı danışığı.

-Biz danışarkən nitqimizdə nədən istifadə edirik?

-Sözlərdən.

-Hansı sözlərdən? – Hamı düşünür, amma cavab gəlmir. Müəllim kömək

edir:

-Ad bildirən sözlər deyir. –Deyirlər. Müəllim lövhənin sol tərəfindən həmin sözləri alt-alta yazır və soruşur: – Filmlərdə, yaxud bəzi adamların danışığında eşidirsiniz: İsminiz nədir? Yaxud İsminizi bilmək olar? və s. Bu adamlar nə soruşurdular?

-Qarşı tərəfin adını.

-Afərin, düz dediniz. İsim ad deməkdir. Onda gəlin bu dediyiniz adların başından İsim yazaq. –Və yazır. Sonra əlavə edir:

-Dediyiniz bu adların hər birinin əlaməti, necəliyi var; gəlin hər birinin qarşısından həmin əlamətləri yazaq. – Sözlərə müvafiq əlamətləri şagirdlər deyirlər, müəllim yazır və hökmən həyatla əlaqə yaradır ki, şagirdlər yorulmasınlar, həm də dərslər maraqlı olsun.

-Qədimdə qoca nənələr buna əlamət deməzdilər, sir-sifət deyərdilər. Məsələn, deyərdilər ki, filankəs sir –sifətdən gözəl uşaqdır; sizin kimi... Necə bilirsiniz bu söz qrupunun başından sifət yazaq nənələrimizin şərəfinə?

-Bəli, yazaq! – Müəllim yazır və davam edir:

-Adqoydusunu elədiyiniz, əlamətini dediyiniz bu əşyaların qədəri, sayı olar, olmaz?

-Olar!

-Onda deyir, yazaq. –Şagirdlər həvəslə adını dedikləri əşyalara üzləri istəyən sayı əlavə edirlər. –Müəllim şən ifadələr işlədərək yazır və deyir:

-Bəh-bəh, səxavətlişiz, gör hər ismə nə qədər miqdar verdiniz, sıra göstərdiniz; elə adqoydusunu da eləyin. –Yerdən cavablar gəlir:

-Qədər, miqdar, sıra, say... –Müəllim cavabları ümumiləşdirir:

-Hamınız düz dediniz. İndi gəlin fikrinizi ümumiləşdirib bir sözün üzərində dayanaq; onu da mən deyim. İstəyirəm say olsun. Necədir, razısınız?

-Bəli, olsun! –Say ifadəsi lövhədə yerini tutur. Müəllim davam edir:

-Deyin görək, evin-ailənin böyüyü kimlərdir?

-Valideynlər.

-Düzdür. Bəzən qarıya kimsə gəlir, amma valideyn evdə olmur, evdərsə də məşğuldur; onda gələn adama kim cavab verməlidir?

-Uşaqlar, evdəki başqa adam...

-Həyat çox qərribədir, dediyiniz bu qayda sözlərin də arasında var. Gəlin yoxlayaq. Lövhədə yazdığımız bu isimləri, sifətləri, sayları valideyn timsalında götürək və düşünək: onları hansı sözlər əvəz edə bilər?

Ani fasilədən sonra əllər qalxır, düz olan və düz olmayan cavablar gəlir. Müəllim hamını dinləyir, düz olmayan cavablara düzəliş edir, yaxud müəllifi istiqamətləndirərək düşünüb tapmağa həvəsləndirir. Qanəddici variantı lövhədə alt-alta yazır. Yeni sütun yaranır və hamılıqla adqoyduya başlanılır. Müəllimin cüzi istiqamətləri ilə ad qoyulur. Əvəzlilik.

-A... bax, bu sizsiniz; əvəzliliklərsiniz, əvəz edənlərsiniz siz. Yorulmamısınız?

-Xeyir!

-Afərin. Gəlin davam edək. Səliqə ilə yazdığımız bu söz qruplarının başında hansı qrup dayandı?

-İsimlər!

-Başcıdır bu isimlər. İndi düşünək, bunlar hərəkət etmirlər? Edirlərsə, necə?

Cavablar anında gəlir:

-Edirlər! Qələm yazır.

-Uşaq ağlayır.

-Uşaq həm də gülür və s.

-Düzdür, qoçaqlar. Diqqət yetirdinizsə, hətta bir isim bir neçə hərəkət edə bilər. İndi mən sizə lap qocaman nənə və babalarımızdan misal gətirim; onlar kiminsə anlaşılmaz hərəkətinə irad tutanda deyirdilər: Mən sənə *felindən* baş açmıram. Bilmədiyiniz söz dedi, diqqət yetirdiniz?

-Bəli, *felindən*.

-Ah, bizim qoca nənələrimiz, babalarımız... gör necə savadlı olublar. *Fel* hərəkət deməkdir; bax, bizim yazdığımız bu yeni söz qrupunun adıdır. Yazaq.

İndi düşünün: Hərəkətlər hamısı eyni olurmu? Məsələn, hamısı eyni vaxtda baş verirmi? Yaxud hamısı eyni yerdə, eyni səbəbdən baş verirmi?

Cavablar çox yubanmır; ipucu kimi verdiyimiz suallara uyğun olaraq fellərə don geydirirlər. Müvafiq seçmələr lövhəyə yazılır və o zaman məktublaşmalarla bağlı uşaqlara çox tanış olan zərf sözündən açar kimi istifadə edirik. Bu sözün mənasının qab olduğunu deyirik, məqsədə doğru pillə olaraq həmin qabı vaza, kasa və s. timsalında götürür, xəyalən içərisinə müxtəlif meyvələr, güllər, əşyalar yerləşdiririk. Sonra gəlirik sözlərə; burada da müxtəlif yerlərdə, müxtəlif vaxtda, müxtəlif tərzdə və s. baş verən hərəkətlərlə bağlı sözlər işlədirik və onları bir "qaba" yığaraq ad qoyuruq: *zərf*. Prosesdə demək olar ki bütün sinif həvəslə iştirak edir. Beləliklə, sonuncu ümumiləşdirici sual yaranır.

-Tapdığımız nitq hissələrindən hansılar əşyaya bağlı oldu?

Cavablar əlüstü gəlir; beş nitq hissəsinin yuxarisindən qövsi xətt çəkərək üstündən yazırıq: əşyaya bağlı

olanlar.

-Bəs hansı hərəkətə bağlı oldu?

-Zərf.

Zərflərin yuxarısında hərəkətə bağlı olduğunu qeyd edirik.

Şagirdlər artıq əsas nitq hissələri barədə biliklərini təqdim ediblər, amma xəbərləri yoxdur. Onda qısa müsahibəyə ehtiyac yaranır ki, fikri tamamlayıb köməkçi nitq hissələrinə keçək.

-Bayaq dediniz, gəlin bir daha təkrar edək; ailəni idarə edən əsas şəxslər kimlərdir?

-Böyükər. Nənə, baba, ata, ana.

-Elədir. Bəs ailədə kimlər yeri gəldikdə böyüklərə kömək edir?

-Uşaqlar.

-Düzdür. Nitqimizdəki sözlər də ailə kimidir; valideynlər kimi əsasları da var, uşaqlar kimi köməkçiləri də. Lövhəyə diqqət yetirin görək neçə qrup söz tapmışıq?

-Altı qrup.

Cavabı təqdir edərək lövhənin başında isimdən zərfədək qövsi xətt çəkir və üstündən yazırıq: **əsas nitq hissələri**.
Sual: Yəni kimlər?

-Böyükər.

-Afərin, düz dediniz. İndi görək bu ailədə "uşaqlar" varmı. Sual verirəm, gözüünüz önündə mənzərə yaranacaq; həmin mənzərəyə uyğun cavab verərsiniz.

Atanın məşını yolda xarab oldu. Nə qədər çalışdısa, onu hərəkətə gətirə bilmədi ki, usta yanına aparsın. İndi nə etməli?

-Başqa məşına qoşmalıdır!

-Düzdür. Cümlə deyəcəyəm, diqqət edin (Cümlələr şagirdlərə məlum faktlar üzərində qurulur ki, onlar yayınmasınlar): Şəri Zəfər Aslan da əla söyləyir. Hansı

sözdə fikir qırıqlığı yarandı?

-Zəfər sözündə!

-İndi nə edək?

-Belə deyək: Zəfər *kimi* Aslan da əla oxuyur. Zəfər *tək* Aslan da əla oxuyur.

- Fikir düzəldi. Siz onu necə düzəltməlisiniz?

-Kimi və tək sözlərindən istifadə etdik.

Hər iki "qoşqu vasitəsi" lövhəyə yazırıq. Daha bir neçə misal işlədirik və hamılıqla "götür-qoy" edib müvafiq adı qoyuruq: **qoşma**.

Davam edirik: Ana paltar səriridi, birdən ip qırıldı. İndi o nə etməlidir?

-İpi bağlamalıdır!

-Elədir. Cümlə deyəcəyəm, diqqət edin. Fikir qırılsa, bağlayın: Əhməd Bayram həmişə əlavə kitab oxuyurlar.

Qısa vaxt ərzində cavablar gəlir:

-Əhməd *da*, Bayram *da* həmişə əlavə kitab oxuyurlar. -Əhmədlə Bayram həmişə əlavə kitab oxuyurlar.

Cavab qəbul edilir. Daha bir neçə misal gətiririk və sözləri lövhəyə yazıb adını qoyuruq: **bağlayıcı**.

Bəzən nitqimizi daha təsirli etmək üçün müvafiq sözlər işlədirik; məsələn, məndən soruşsalar ki, şagirdləriniz dərsə necə hazırlaşır? Mən iki tərzdə cavab verə bilərəm: 1) yaxşı; 2) əlbəttə yaxşı. Bunlardan hansında fikir daha güclüdür?

-İkincidə.

-Nəyə görə?

-Birinci fikir sadə idi, əlbəttə sözü onu gücləndirdi.

-Düzdür. Bir misal da deyim. Təsəvvür edək ki, sinfimizin oğlanları futbol oynayırlar; kimsə topu vurmağa yubanır və azarkeşlər qışqırırlar: Vur da! Hansı söz fikri daha qüvvətli etdi?

-Da... da...

-Afərin. Dilimizdə belə sözlər çoxdur

və hər gün bəs deyincə işlədirik. Onlardan bir neçəsini lövhəyə yazıram, siz cümlədə işlədin: həтта, lap, axı, qoy, məgər...

Qısaca düşünərək cümlələr deyirlər:

-Lap yaxşı oldu. Qoy mən də danışım.

Həтта ən tənbellər də yarışda iştirak etdilər. Məgər dərslərini hazırlamamısan? Axı biz azərbaycanlıyıq...

-Misallarınız yerindədir. İndi gəlin nitqimizə təsirini yoxlamaq üçün həmin sözləri götürək.

Şagirdlər belə də edirlər və qərara gəlirlər ki, bu sözlər doğrudan da nitqin gücünü artırır.

-Bəs bu sözlərin adı nədir? -Təbii ki, bilmirlər və xırdaca ipucu verilir:

-Əda sözünü eşitmisiniz?

-Bəli.

-Məsələn?

-Əda ilə danışmaq, əda göstərmək...

-Afərin. Bu sözlər həmin mənşədəndir; adının sonuna t əlavə edirik, olur nə?

-Ədat.

Adı lövhədəki ədatlara başlıq yazaraq müsahibəyə davam edirik:

-Bəzən danışanda belə sözlər işlədirik: sözün düzü, doğrusu, düzünü desək...

Məgər əvvəl düz deməyib, sonra sözə düzəliş edirlər? Yaxud, xülasə, mənəcə, fikrimizcə... və s. düşünün görək bunlar nədir, bunlara nə ad qoyaq?

Düşünürlər. Kəsik-kəsik cavablar gəlir, amma qənaətbəxş olmur. Müəllimin istiqamətləndirici sualları ilə, nəhayət, tapırlar ki, bu, danışanın fikrə münasibətidir. Amma, təbii olaraq, adını bilmirlər. Adı müəllim söyləyir və lövhəyə öz yerinə yazır: **Modal sözlər**.

Bu məqamda müəllim əhvalı yüksəltmək üçün bir qədər zarafatla və qabarıq əda ilə deyir:

-Yəqin ki, fikrimcə, düzünü desək, mənəcə, yorulduz... **Of... uf...**

Necəsiniz? Yorulanda ah -uf edirsiniz?

-Bəli.

-Bəs təəccüblənəndə, sevinəndə, kədərlənəndə, qorxanda, ağrıyanda?...

Şagirdlər müvafiq səslenmələrlə (*a..., paho, aha, bıy, oy, vay* və s.) cavab verirlər. Cavab lövhəyə yazılır.

Dərsdə vaxt imkanını və digər amilləri nəzərə alaraq belə səslenmələrdən nə üçün istifadə olunmasının səbəbini şagirdlərin özlərinə də ayırd etdirmək mümkündür. İmkan yoxdursa, sadəcə izah olunur ki, danışarkən, yaxud dinləyərkən, kimisə çağırarkən vəziyyətdən asılı olaraq səslenmələrdən də istifadə edirik və həmin səslenmələrlə real vəziyyətə münasibət bildiririk. Onlar söz deyil, amma nitqimizin bir hissəsidir və hisslərimizin, həyəcanımızın ifadəsində bizə kömək edir.

-Yəqin ki, oxuduğunuz, yaxud eşitdiyiniz nağıllardan hansındasa belə bir ifadəyə rast gəlmisiniz: Göydən nida gəldi. Həmin ifadədən nə başa düşmüşünüz?

-Səs gəldi!

-Düzdür. Onda müxtəlif hisslərimizlə bağlı indi dərsdə misal gətirdiyimiz bu səslenmələr nədir?

-Nida!

-Afərin.

Ad lövhəyə yazılır.

- Diqqət edək, əsas nitq hissələrindən sonra daha neçə nitq hissəsi yazdıq?

-Beş nitq hissəsi.

-Gəlin onlara da ümumi ad qoyaq.

Adqoydu üçün müəllim açar sözlərdən (ailədə uşaqlar kimi, kömək edən, yardım edən) ipucu verir və ad qoyulur, lövhədə öz yerinə yazılır: **Köməkçi nitq hissələri**.

Bundan sonra yekunlaşdırıcı suallar verilir:

- Bu gün nəyi öyrəndik?
- Nitqimizin hissələrini.
- Nitqimiz neçə hissədən ibarətdir?
- On bir hissədən.
- Onlardan neçəsi və hansılar əsasdır?
- Altısı əsasdır: isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf.
- Neçəsi və hansılar köməkçidir?
- Beşi köməkçidir: qoşma, bağlayıcı, adət, modal sözlər, nida.

- Cavablarınız düzdür. Amma bir əlavə edim, yadımda saxlayın: Dünyadakı dillərin hamısında nitq hissələrdən ibarətdir. Ona görə də gəlin nitqimizin hissələri deyib ifadəni ancaq öz dilimizə şamil etməyək; ümumiləşdirib, nitq hissələri deyək. Elmdə də belə adlanır: **nitq hissələri**.

Nağil dərslər metodunun da şagirdləri düşündürmək, dərslərin cazibəsini artırmaq gücü inkar olunmazdır. Amma ondan müntəzəm istifadə yeknəsəqlik yaradar. Bu metod üçün müvafiq mövzular seçilməlidir. Məsələn, zərfin mənacə növlərini nağil dərslər tipində keçmək səmərəlidir; müəllim istədiyi bir süjet uydurub qəhrəmanın hərəkətlərinə “dön

geydirə” və onların mənalərini şagirdlərə tapdırma bilər. Tapıldıqca sıra ilə lövhəyə yazılır. Ardınca şagirdləri də kollektiv şəkildə ya bir nağil uydurmağa, ya da ədəbiyyatdan keçdikləri əsərlərdən birinin mətni əsasında süjet quraraq zərfin mənacə növlərindən istifadə etməyə həvələndirmək mümkündür.

Qeyd edək ki, bu metodlar dərslər sinifdə öyrədir. Şagirdlər yorğunluq hiss etmirlər. Əksinə, onlara elə gəlir ki, vaxt tez bitdi. Nəse öyrənməyən, nəse əxz etməyən şagird isə olmur.

РЕЗЮМЕ

Активные и интерактивные, но основанные не на новых, а старых учебных методах

В статье говорится об предметах во время обучения в средних школах использование автором активных и интерактивных учебных методов.

SUMMARY

Aktive and interactive, not new, but old teaching methods

The article deals with the active and interactive methods that the author used in teaching the Azerbaijani language in secondary school.

M.FÜZULİNİN YARADICILIĞINDA QİTƏ JANRI

Məhəmməd HƏSƏNQULİYEV,
Laçın rayonundakı Qarakeçdi kənd 1 nömrəli
tam orta məktəbin müəllimi, əməkdar müəllim

Qitə sözünün mənşəyi, mənası haqqında şagirdləri məlumatlandırmaq məqsədilə ənənəvi və İKT, yəni yeni interaktiv yolla yanaşmanın elementləri olan beyin həmləsi, inteqrasiya motivasiyası və s. metodlardan qarşılıqlı şəkildə, məqamında istifadə edib faydalanmaq məqsədilə şagirdlərin coğrafi biliklərinə istinadən aşağıdakı müsahibə, sual-cavab aparılır: 1. Yer kürəsinin bölündüyü altı böyük hissə necə adlanır? (bu sual həm də motivasiya xarakterlidir). *Cavab: qitə* 2. Coğrafi termin kimi bu sözün ifadə etdiyi leksik məna ilə lirikanın qitə janrı arasında nə kimi məna yaxınlığı var? (inteqrasiya). *Cavab: Coğrafi qitə qurunun hissələri, parçaları olduğu kim ki qitə janrında yazılmış şeirlər də lirikanın həcməçə kiçik hissələri, parçaları, tikələridir.*

3. Sizcə, qitə sözü hansı anlama gəlir? *Cavab: parça, hissə, tikə anlamına gəlir.*

4. Hansı kiçik şeir parçası qitə adlanır? *Cavab: azı iki beytdən ibarət və birinci beyti sonrakılarla həmqaftiyə olmayan kiçik şeirdir.*

5. Qitə ilə qəzəlin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri hansılardır?

Bu mərhələdə əyani vəsaitlərdən istifadə olunur. Yazı taxtasının üzərinə iri hərflərlə yazılmış bir qəzəl və bir qitə olan iki iri plakat yan-yanı asılır. Şagirdlər hər iki şeir üzərində müqayisəli şəkildə müşahidə apararaq asanlıqla

cavab verərək deyirlər ki, qitənin qafiyələnməsi qəzəlinki kimidir (birinci beyt istisna olmaqla), qitə həcməçə kiçikdir, ən çox ictimai-siyasi mövzuda yazılır, sonda müəllifin təxəllüsü göstərilir və s.

M.Füzulinin “Divan”larında qəsidələrdən əlavə qitə janrında yazılmış şeirlər də mühüm yer alır. Dahi şair bu qitələrdə öz düşüncələrini daha aydın və açıq ifadə edir, geniş, uzun-uzadı ümumiləşmələrlə yox, konkret bir obyektə üz tutub müraciət etməklə konkretləşdirir, məsləhət və tövsiyələr verir. Bu baxımdan şairin müəllimə məsləhətlə başlayan qitəsi səciyyəvidir.

“Ey müəllim, aləti təzvidir əşarə elm, Qılma əhli-məkrə təlimi maarif, zinhar. Hiylə üçün elm təlimin qılan müvəsidlər, Qətlə-am üçün verir cəllada tiği abidar.”

Bu qitədə şair göstərir ki, məkr əhlinə elm öyrədən ona baş kəsmək üçün qılınca verir.

Başqa bir qitəsində şair cahillə kamal əhlinin aralarındakı ziddiyyəti, bir-birini inkar etməsini məntiqi dəlillərlə elə izah edir ki, əlavə şərhə ehtiyac qalmır:

Əhli kəmalə cahil əgər qədər qılmasa, Məzurdur mələtin bitmək rəva degil.

Cahil təbiətində məzaqi kamal yox, Hər nəfsə irtidai- təbiət xəta degil.

Ülfət həmişə fəri olur aşinalığın, Cahil fəzilət əhli ilə aşına degil.

Göründüyü kimi, şair cahil mühitin

kamal sahiblərinə qiymət verməməsinin səbəbini açıqlayır, zalım fələyin mərifət əhlini alçaldıb, cahilləri ucaldıb hər arzusuna çatdırmasından şikayətlənir. Bir qitəsində isə var-dövlət hərislərinə bildirir ki, var-dövlət rahatlıq yox, narahatlıq yaradır:

*Mal çox etmə, nəzər eylə əzabından kim,
Rənci artır ağır olduqca yükü hammalın.*

Başqa bir qitəsində isə Füzuli xalqın malını zülm ilə alıb minnət ilə bəxş etməsini pisləyir:

*Zülm ilə axçalar alıb zalım,
Eylər ənam xalqə minnət ilə,
...Cənnəti almaq olmaz axça ilə,
Girmək olmaz behiştə rüşvət ilə.*

Füzuli qitələri sayca azdır, amma bunlarda hər kəsin, zalımın, cahilin, arifin, fazilin, doğru ilə əyrinin, münəccim, rəmmal və s.-nin payı vardır. M.Füzulinin qitələri içərisində məşhur "Padişahi-mülk..." qitəsi ədəbi-bədii dəyərinə görə xüsusi önəmə malikdir. Şeirdə sənət və sənətkar yüksək bədii zövqlə, bədii məntiqlə tərənnüm edildiyindən, sənəti və sənətkarı müdafiə meyli həddindən artıq güclü olduğundan bu qitə fəxriyyə xarakteri daşıyır.

Qitədə iki surət, iki şəxs qarşılaşdırılır: hökmdar və şair. Füzuli irsinin ən səciyyəvi və parlaq nümunələrindən biri olan bu kiçik şeir incisi üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə hökmdarın əməlləri, əldə etdikləri və aqibəti bütün kəskinliyi ilə təsvir edilir. İkinci hissədə isə şairdən, onun qələbələrindən və hökmdarın aqibətindən fərqli olan uğurlu taleyindən bəhs edilir. Padşah-hökmdar qızıl, gümüş rüşvət verib qoşun toplayır və yüz fitnə-fəsadla bir ölkə alır. Aldığı ölkələrdə əmin-

amanlıqdan, rahatlıqdan əsər-ələmət yoxdur. İşğal olunmuş ölkənin əhalisi soyğunçuluğa məruz qalır talanır. Bir inqilab, çevriliş baş verdikdə, daha doğrusu, göylərin çarxının geri fırlanması nəticəsində özü də məhv olur, ölkəsi də. Bu hissədə padşahların apardığı işğalçılıq müharibələri kəskin tənqid edilir. İkinci hissədə isə ölkənin hökmdarından tamamilə fərqlənən, onun bütövlükdə əksi olan bir adamdan, şeir sultanı adlandırılan şairdən bəhs edilir. Bu şairin yazdığı əsərlər hökmdarın qızıl-gümüşlə topladığı qoşuna-əsgərlərə bənzədilir. Bu sözlər ilahi bir qüvvətlə hərəkət edib get-gedə, tədriclə bütün quru yerləri və deryaları fəth edir. Lakin fəth etdiyi yerlərdə-ölkələrdə heç kəsə ziyan yetirmir, vergi, xərac istəmir, narahatlıq törətmir. Əksinə, zövq, təsəlli verir, onlarda ədalətsizliyə, eybəcərliyə qarşı nifrət oyadır. Şairlə hökmdarın qarşılaşdırılmasında məqsəd sənətin hökmranlığının əbədi olmasını bildirməkdir. Şeir sənət sultanı olan şair yoxsuldur, amma özünü fitnə-fəsadla, talançılıqla sərvət toplayan padşahlardan varlı sayır, bilir ki, bir dəyişiklik baş verən kimi onların hər şeyi heçliyə varacaqdır. Ona görə də şair hökmdarın bəxş barədə təklifini qəbul etmir, hesab edir ki, əbədi olanların çörəkdən ötrü heç onlara nökrçilik etməsi yaramaz:

*Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi
cud,*

*Bəs durur başımda tövfiqi-qənaət əfsəri,
Hər cəhətdən fariğəm ələmdə haşa kim ola,
Rizq üçün əhli-bəqa, əhli-fənanın çəkəri.*

Qitənin üçüncü, nəticə hissəsində qənaətdən tac qoyan şairin bu yenilməzliyindən danışılır. Əbədi ölməz, uca olan şəxsin keçici bir şəxs qarşısında

alçılması ikrahla rədd edilir.

"Padişahi-mülk..." qitəsinin məzmunu üzərində aparılan işin davamı kimi geniş təhlilini vermək, mükəmməl mənimsətmək məqsədilə şagirdlər veriləcək suallar, tapşırıqlar üzərində sərbəst işlədilir. Bunun üçün özünü artıq doğrultmuş yeni yanaşma metoduna uyğun olaraq sinif-şagirdlər üç qrupa bölünür və qruplar adlandırılır: padşah-hökmdar qrupu, şair-sultan qrupu, nəticə qrupu. Hər qrupa aşağıda göstərilmiş sual və tapşırıqlar yazılan vərəqlər – kartlar paylanır. I qrup. Padşah-hökmdar qrupu: 1. "Padişahi-mülk..." qitəsi neçə hissədən ibarətdir? 2. "Padişahi-mülk dinari dirhəm rüşvət verib, Fəthi kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri" beytini nəslə ifadə eylə. 3 "Yüz fəsadi-fitnə təhrikilə bir kişvər alır, Ol dəxi asari-əmnü istiqamətdən bəri" beytini nəslə ifadə eylə. 4. "Göstərən saətdə dövrani-fələk bir inqilab, Həm özü fani olur, həm ləşkəri, həm kişvəri" beytini nəslə şərh eylə. 5. Bu hissədə padşahların nəyi qələmə alınıb kəskin bir dillə ifadə edilir?

II qrup. Şair-sultan qrupu. 1. Əsərin ikinci hissəsində kimdən danışılır? 2. Şairin yazdığı əsərlər nəyə bənzədilir? 3. Yoxsul şairin sözləri nə edir, haraları fəth edir? 4. Şairin söz ordusu tutduğu ölkələrdə nə iş görür, necə təsir bağışlayır? 5. "Gör nə sultanam məni dərviş kimi feyzi-süxən, Eyləmiş iqbalımı əsari-nüsrət məzhəri" beytini nəslə izah et. 6. Şair özünü sultan adlandırmaqla nə demək istəyir? 7. Şairin padşahdan üstünlüyü hansı misralarda əks olunub? 8. "Hər sözüm bir pəhləvandır, kim bulub təyiqi-həq, Əzm qıldıqca tutar tədricilə bəhrü bəri" beytini nəslə ifadə et.

Nəticə qrupu. 1. "...Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi-cud. Bəs durur başımda tövfiqi-qənaət əfsəri" beytini şərh et. 2. Qənaətdən tac qoyan şair əgər hökmdardan bəxş alıb ona nökrçilik etsə, bu, nə iş olar? 3. Qeyd edildiyi kimi bu qitə fəxriyyə xarakteri daşıyır, fəxriyyə nədir, lirikada nəyin ünsürüdür? 4. "Padişahi-mülk" qitəsi Füzulinin məşhur "Şikayətnamə" məktubunu xatırladır, onunla eyni vaxtda yazılıb deyirlər. Nə üçün, nəyə görə?

Qitənin dilində müasir oxucu üçün çətin anlaşılan çox ərəb və fars sözləri işlənmişdir. Əsərin oxusu və məzmununun mənimsədilməsi mərhələsində lüğət üzərində iş aparılmışdır. Buna baxmayaraq qrupların təklif olunan sualları cavablandırma bilməsi üçün onlara ayrıca vərəqlərdə aşağıdakı sözlərin lüğəti də təqdim edilir: padişahi-mülk—ölkənin padşahı; dinarudirhəm—qızıl və gümüş pul; fəthi-kışvər—ölkə tutmaq; mühəyya—hazırlanmış; ləşkər—qoşun, ordu; fəsad—nifaq, qarışıqlıq; asari-əmn—asayiş əlaməti; feyzi-süxən—sözün faydası; məzhər—təzahür; təyidi-həq—Allahın köməyi; məsumiməvacib—vergi və maaş; şuri-şər—qalmaqal, ziyan; təklifi-cud—bəxş, təklif etmə; tövfiqi-qənaət əfsəri—qənaət yardımının tacı; fariğ—asudə, azad; rizq—azuq; əhli-bəqa-əbədi olan; əhli-fəna—heç olan; çəkər—nökr; istiqamət—mətinlik, səbat.

Öyrəndənlər nədənsə əruzla yazılan bəzi şeirlərin, o cümlədən kiçik sənət incisi olan "Padişahi-mülk..." qitəsinin vəzni haqqında məlumat verməkdən vaz keçirlər. Bu isə şeirimizin vəznərini, xüsusən əruzunu ya zəif bilməkdən, ya da

öyrənənlərə yetərincə aşılaya bilməyəcəklərindən ehtiyatlanmaqdan irəli gəlir. Odur ki, müəllimlər şagird və digər öyrənənlərin ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən aldıqları biliklərini xatırlatmaq və genişləndirmək məqsədilə müsahibə aparır. 1. Şeirimizin hansı vəznlərini tanıyırsınız? *Cavab: heca, əruz, sərbəst.*

2. Heca və əruz vəznlərini şərtləndirən əsas aparıcı xüsusiyyətlər hansılardır? *Cavab: heca vəznində şeirin bütün misralarında hecaların sayı eyni olur.* Əruzda isə bu funksiya uzun hecalar və vurğu ilə tənzim olunur, hecaların sayı eyni olmaya da bilər. "Padişahi-mülk..." qitəsinin əruzun rəməl bəhrində yazıldığını dedikdən sonra müəllim rəməl bəhri haqqında qısa şərh verir. "Rəməl" sözü ərəbcə dəvənin ləngərli yerindən, ritm və ahəngindən götürülmüşdür. Rəməl bəhrində yazılan şeirlərdə bir əzəmət, bir vüqar özünü göstərir. Klassik şairlərimiz öz dövrlərinə qarşı

narazılığını, qüssə və kədərini, daxili iztirablarını ifadə etmək üçün rəməl bəhrini seçmişlər. Füzulinin "Söz", "Heyrət, ey büt..." qəzəlləri, Sabirin "Beynəlmülk", "Nədəmət və şikayət" şeirləri, Vaqifin "Görmədim" müxəmməsi rəməl bəhrində yazılmışdır. Rəməl bəhri *failatün, failatün, failatün, failün* cüzlərinin təkrarı və dəyişməsi yolu ilə yaranır. Rəməl bəhri haqqında biliklərini möhkəmləndirmək məqsədilə hər qrupa bəhrin cüzlərini əks etdirən di-aqram - sxem təqdim edilir və tapşırıılır ki, hər qrup özünə aid beytləri sxem üzrə qəlibə vursun. Qitənin bir misrası nümunə üçün sxemdə qəlibə salınır ki, əruzda sözlərin hecalara bölünə bilməsi və sxemin bir bölümündən digər bölümünə (bir cüzdən başqasına) keçməsinə əyani şəkildə görsünlər (bizim nümunədə "eylər" sözü). Çalışmanın sinifdə başlanan və vaxt çatışmazlığından tamamlanmayan hissəsi ev tapşırığı kimi verilir.

fAilAtün	fAilAtün	fAilAtün	fAilün
<i>Fəthi-kişvər</i>	<i>qılmağəy</i>	<i>lər mühəyya</i>	<i>ləşkəri</i>

ƏDƏBİYYAT

1. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı. Bakı, 1983.
2. M.Füzuli. Əsərləri, I və II cildlər. Bakı, 1958.
3. M.Füzuli. Əsərləri, V cild, "Şərq-Qərb", 2005.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, 1985.
5. Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, "Maarif", 1972.

XÜLASƏ

M.Füzulinin "Divan"larında qəzəllərlə yanaşı qitə janrında yazılmış şeirlər də müəyyən yer alır. Bu qitələrdə şair obyektə, surətə müraciət edib konkret məsləhət və tövsiyələr verir. Məşhur "Padişahi-mülk..." qitəsində rüşvətlə qoşun toplayıb ölkələr fəth edən zalım hökmdarla şeir, sənət mülkünün sultanı olan şair qarşılaşdırılır. Əsərləri, qoşunu yazdığı əsərlər, dediyi sözlər olan bu şairin də söz ordusu ilahi

bir qüvvətlə hərəkət edərək təcridlə qurunu və dənizləri tutur. Bir dəyişiklik-inqilab baş verdikdə zəbt etdiyi ölkələrdə asayışı pozan, soyğunçuluq edən padşahın özü də, qoşunu da, aldığı ölkələr də məhv olur, heçliyə varır. Şairin söz ordusu isə fəth etdiyi ölkələrdə heç kəsə ziyan yetirmədiyini, heç kəsdən vergi, xərac istəmədiyindən, narahatlıq törətmədiyindən, əksinə insanlara zövq, təsəlli verdiyindən, onlarda ədalətsizliyə, eybəcərliyə qarşı nifrət yaratdığından əbədi və həmişəyaşardır. Bu müqayisə ilə dahi Füzuli sənətin, sənətkarın daim olduğunu göstərərək zəmanəsinin işğalçı müharibələrini kəskin tənqid edərək lənətləyir.

РЕЗЮМЕ

Наряду с газелями в творчестве М.Физули особое место занимают стихи, написанные в жанре гита. В этих гитах поэт обращается к объекту, образу и дает конкретные наставления и рекомендации. В известном гита под названием «Падшахуль – мульк» («Владение падишаха») деспоту – властителю, который взятками собирает армию и захватывает страны, противопоставляется поэт – властелин сердец, властелин поэзии и творчества. Войско словесное этого поэта, солдатами которого являются сочиненные им произведения, божественной силой двигается вперед и постепенно захватывает моря и суши. В случае какого-либо изменения, потрясений или революций и сам падишах, силой и зном захвативший страны, и его солдаты, и страны, захваченные им, разрушаются до ос-

нования. А поскольку войско словесное поэта не причиняет вреда никому, не унижает и не оскорбляет никого, а наоборот, дарит людям радость и покой, вызывает в них отвращение к некрасивому, вечно и бессмертно. Таким сравнением великий Физули указывает на вечность искусства и поэзии, и прокликает войны и гнет своей эпохи.

SUMMARY

Besides the ghazals, the poems written in gita genre occupy the certain place at M. Fizuli's "Divans". At these gitas, the poet appeals to the object, character and gives his advice and recommendations. The poet who is a sultan of the poetry, artistic property is opposed with tyrant queens who occupy the countries collecting the army with bribe at famous gita "Padishahi-mulk...". The word army of this poet whose soldiers, army is his plays and words written, occupies the lands and seas moving godly. As the change-revolution happens, the king and himself, his army, the occupied countries that riots and plunders at the occupied countries perish and go to the futility. The word army of the poet is forever and eternal because of not dis-serving to anybody, no wanting the tax, duty from any, not causing inconvenience, contrarily, giving pleasure and comfort to people, creating hate at them against injustice and deformity at the conquered countries. With this comparison, the genius Fizuli criticizes and imprecates the occupational wars of his time, showing to be always the art and artificier.

MAGİSTRATURA PİLLƏSİNDƏ POETİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİ İMKANLARI

Sakibə ƏLƏSGƏROVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: poetika, şeir, nəsr, ədəbi, obraz, janr, növ, ədəbiyyatşünaslıq, dil, bədii, söz, folklor, üslub, yaradıcılıq

Ключевые слова: поэтика, стихотворение, проза, литературный, образ, жанр, вид, литературоведение, язык, художественный, слово, фольклор, стил, творчество

Key words: poetics of the poem, prose, literature, image, genre, kind, literature, language, art, word folklor, style, creativity

Ali məktəblərin filologiya fakültəsinin magistr pilləsində "Poetika" fənninin tədris olunması təqdirdə layıqdır. Həm dilçiliyin, həm də ədəbiyyatşünaslığın ortaq problemi sayılan obrazlılıq və poetiklik güclü elmi təhlilə möhtacdır. Azərbaycan ədəbiyyatı o qədər geniş üslubi imkanlara malikdir ki, tədqiqatçıların üzərinə yalnız geniş təhlil etmək və üslubi məqamları bir-birindən fərqləndirmək funksiyası düşür.

Poetika deyəndə ilk növbədə bədii üslubda sözün tutduğu yer-poetik funksiyası düşünülür. Sözün informativ funksiyaları məlumat mübadiləsi zamanı həyata keçirilir. Obrazlı təfəkkürün məhsulu olan poetika informativ təfəkkürə əsaslanır. Görkəmli Azərbaycan şairi M.Füzuli bədii sözü – bizim bildiyimiz poetizmi "diri söz" adlandırır. "Ver sözə ehya" deyən böyük sənətkar "sözü bədiiləşdir, ona poetiklik ver" mənasını nəzərdə tutmuşdur.

Qədim yunan elminin dühası olan Aristotel "Poetika" adlandırdığı əsərində ədəbiyyatşünaslığı, bədii yaradıcılığı düşündürən bir çox məsələlərdən, əsasən faciə və epik poeziyadan, faciənin mənşəyi, inkişafı, həcmi, şəkillərindən, fəci təmizlənmədən söhbət açır. Aris-

totelin "Poetika"sında aparıcı məsələ faciə olsa da, bədii yaradıcılıqda istedadın rolu, incəsənətin növləri və janrların təsnifatı, komediyanın mənşəyi, tarixi və s. məsələlər də öz əksini tapmışdır. Aristotelin ədəbi janr və üslublara, poeziya ilə tarix və digər elmlərin fərqli və ümumi cəhətləri kimi problemlərə dair araşdırmaları, bədii yaradıcılığın əsasında təqlidin dayandığını əsaslandırması müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı ilə səsləşir. Aristotel sözün poetik funksiyasına istinad etmədən dolaşmaq, iztirablı, xarakterlər və möcüzələr faciəsini istədiyi şəkildə təhlilə cəlb edə bilməzdi. Çünki söz bədii və digər mətnlər içərisində imkanlarını nümayiş etdirir. Ən maraqlı, cəlbedici tərəfi onun bədii imkanlarıdır.

Bədii imkanların genişliyi isə söz ustasının istedad səviyyəsindən asılıdır. Bütün dillər zənginliyinə, sözünün gücünə və estetik səviyyəsinə görə eyni deyildir. Türk dillər ailəsinə daxil olan xalqların televiziya kanallarında "sözün gücü", "kəlmənin gücü", "sözün sehri", "sözün estetikası" adları ilə televiziya oyunları keçirilir. Bu, insanları öz dilinin dərinliyinə bələd olmağa sövq edir. Dil poetik baxımdan geniş, bədii təsvir və

ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə müsbət mənada fərqlidirsə, sözün bədii funksiyası informativ funksiyasını üstələyir. Onda dil axıcı, musiqi sədasi kimi "şirin" səslənir. Məcəziliklə həqiqət, xəyalla fakt sintez yaradanda mükəmməl dil nümunələri meydana gəlir. Ədəbiyyat söz sənəti olduğu üçün rəssamlıqdan daha çox imkanlara malikdir. Heykəltaraşlıqda əzəmət, simmetriya hökmrandır, musiqidə axıcılıq üstünlük təşkil edir, memarlıqda mənzərəlilik, simmetriya aparıcıdır. Ədəbiyyatda isə bu xüsusiyyətlərin hamısı ifadəlilik, poetiklik yaradır. Sözün gücü faktların zənginliyindən yaranır. Fakt zənginliyi isə xalqdan gəlir, onun adət-ənənəsindən, həyatın inkişaf səviyyəsindən, dövrün həqiqətlərindən asılı olur.

Ədəbi nümunələr - əsil mənada ədəbi nümunələr uzun əsrlərlə oxucusunu tapır, coğrafi dəyişikliklər, təbiət hadisələri daş abidələrə zərər verə bilər, normal qorunan ədəbi nümunələr isə uzunömürlü olur. Ədəbiyyatı ideya-tərbiyə işi adlandırırlar. Bütün bəşəriyyətin keçmişi, indisi və gələcəyi poetik təfəkkürün əsas bazasıdır. Təxminən 1300 il bundan əvvəl formalaşan və ədəbiyyatımızın mükəmməl, qədim və ən möhtəşəm abidəsi sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"dan zəmanəmizə gəlib çatan indi bildiyimiz bir bilgiyə bədiiliyin dili ilə baş vuraq:

İti qılıncı namərd adam çala bilməz,

Əgər çalsa, çaldığından çalmaması yaxşıdır

Qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsa yaxşıdır...

Aşağıdakı misralar isə Arif Abdullazadənin "Ulu Qorqud" poeməsindəndir. Sözün gücü ilə, poetik ifadələrin düzgün seçimi ilə Qorqud

ovqatını bugünümüzlə, Qarabağımızla bağlayır. Bədiiliyin gücü ilə keçmiş tarixi həqiqətləri, yad nəfəsli yağların torpaqlarımızda XXI yüzilliyin qanıçənliyi ilə üzleşdirir. Torpaq həmin torpaq, sərhədləri kiçilib, yağı fərqli.

Ulu Qorqud,

Ərənlərin yad nəfəsli yağları,

Yad həvəsli xainləri

Ala dağın, Qazlıq dağın

Yaşıl ətəklərində al qanına boyanıb,

Zaman-zaman.

... Nəsil-nəsil, əsr-əsr

Yollar üstə toz qaldırıb,

Dağ başında tonqallanıb ...

Bugünümüzlə görüşdü.

Bütün hissələrini bax beləcə sözün sehri ilə bizə çatdırır yazarlarımız. Dədə Qorqud öz dövründə sözünü sazla dedi. XX əsrdə bu sehri Səhənd "Sazımın sözü" poemasında tutdu, pozulmağa qoymadı. Ulu Dədəmizin ruhunu oxşadı, didərgin olmasına dözmədi. Çağdaş dövrümüzə bizə Dədə Qorqud ümidi, Dədə Qorqud nikbinliyi və sevgisi lazımdır. Sənətkarlarımız sözün sehri ilə bizə bu nikbinliyi verə bilərlər.

Ədəbi nümunələrdə elə güclü bədii detallarla rastlaşırsan ki, həqiqi mənada sözün sehrinə düşürsən. Mikayıl Rzaquluzadənin "Dədə Qorqud" boyları üzrə yazdığı "İgdirin adı" hekayəsində oxuyuruq: "Uca dağların almaz kimi parıldayan qarlı-buzlu təpələrindən sis-duman çəkilir, göylərin gözəl qızı nazlı-nazlı gülümsəyir, üfüqləri seyr edirdi:... məxmər otların arasından büllur sular süzülür, qonçələrə, düyməciklərə parlaq incilər düzülürdü". Bu nümunəni oxuyanda təbiət gözəlliklərinə sonsuz məhəbbət görürsən, bu incəliyi, təbiiliyi duyan, olduğu kimi təsvir edən insanın

yenilməz sevgisinə inanırsan. Budur poetikliyin gücü, sözün qüdrəti. Yazıçı adi həyat həqiqətini qeyri-adi şəkildə təsvir edir, ona üslubi don geyindirir və canlı portret yaradır. Şair Fikrət Sadıq şeirlərinin birində poetik fikri hörgüdə qapı-pəncərə yerinə, hər yeri işığa qərç edən "bir şeyə" bənzədir. Sözü poetikləşdirən yaradıcı xəyala malik olan insandır. Həmin insan poetik obrazlılığa baş vurarkən poetik abidə yaradır, tarixin yaddaşına həkk edir, buraxır zamanın insafına və hökmünə.

Bu da həqiqətdir ki, şeir dili nəsr dilinə nisbətən daha çox poetik imkanlara və əhatəliliyə malikdir. Görkəmli şairimiz Səməd Vurğun "Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya!" misrasında sözün gücü ilə böyük bir həqiqəti əks etdirir. Nəbi Xəzrinin "Burla Xatun" iki hissəli məzmun dramında Burla Xatunla Qısırca Yengə arasında bir dialoq keçir.

Burla Xatun

Mən dözə bilmirəm, çatlayır
bağrım,

Tanrı, gözlərimə ensin qara su.

Yengə

Mənim də ağrımdır sənin bu ağrın

Unutma, fəqət –

Vətən namusudur ana namusu !

İxtiyar

Ensin gözlərinə, ensin qara su.

Yuxarıda verilmiş 2-3 beytdə 4-5 frazeoloji birləşməyə rast gəlirik. Sözləri seçmək, bədiiləşdirmək, tipikləşdirmək, idiomatik şəkllə salmaq həm poetik obrazlılığın əzəmətini, həm də fikri istedadın gücünü göstərir. Şairin poetik imkanlarının səviyyəsindən asılı olaraq şeirlərin obrazlılıq dərəcəsi müxtəlif olur. Elə bəndlər olur ki, poetik obrazlılıq sferası hər misranı, demək olar ki,

ağuşuna alır:

Tərtər qəmli-qəmli axar, sızıldar,
Dağlar gözlərini sıxar, sızıldar,
Dağılmış evlərə baxar, sızıldar,
Əsir düşüb, zəhər içən Kəlbəcər.

Kəlbəcərli Şücaətin yazdığı bu şeir parçasının hər misrasında dilin lüğət tərkibində olan frazeoloji vasitələrin mənə əlvanlığı, poetik obrazlılıq var. Poetiklik artıqca, cümlələrə, mətlərə hopduqca, portretlilik də daha asan formalaşır. Cəlil Məmmədquluzadə "Poçt qutusu" hekayəsində qələmin gücü ilə Novruzəlinin simasında Azərbaycan kəndlisinin əsl portretini cızır. Böyük satirik şairimiz M.Ə.Sabirin satiralarında xeyli miqdarda satirik obrazların təsviri ilə rastlaşırıq. Hər bir təsvir bir mənfi obrazı göz önündə canlandırır. Kiçik yaşında ailə qurmağa, özü də 60 yaşında bir kişiyyə ərə getməyə məcbur edilən bir körpə qızın dili ilə ifşa edilən qoca ər insan şəkildə heyvana bənzədilir:

Vay-vay, deyəsən bəşər deyil bu!

Allahı seversən, ər deyil bu!

Ərdodu, qabandı, qoyma, gəldi...

Xortdandı, xoxandı, qoyma, gəldi!

Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!

Şair şeiri sanki "mənfi qüvvələrin emosiyası" ilə "bəzəyib". Hədəfin təsviri gülüş doğurur. Bu, yumor deyil, ağır sarkazmdir. Bədii sözün gücü ilə insanı pis əməllərdən çəkinməyə, mənəvi cəhətdən paklaşmağa çağırır. Sözün səslənməsi ilə hər hansı bir əşyanın, hadisənin göz önündə canlanması inandırıcılıq yaradır.

Böyük klassiklər doğruya bənzəyən yalanı yalana bənzər doğrudan üstün tutublar. Aristotel faciə janrından danışanda surətlərin dilinə daha çox diqqət etmiş və göstərmişdir: faciə o vaxt daha təsirli olur

ki, obrazların dili poetik və təsirli olsun, insanları pis əməllərdən çəkinməyə sövq edə bilsin.

C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərində İsgəndərin qəbiristanlıq səhnəsindəki monoloqu güclüdür və obraz öz fikrini tam mənası ilə çatdırır bilir. Yazıçının "dili" nə qədər yığcam, aydın, incə və poetik olursa, yaradıcılığı bir o qədər axıcı və oxunaqlı olur. Obrazlılığın ən dolğun nümunələrinə folklorda rast gəlinir. Bu, təbii haldır, tarixən toplum, xalq nə deyibse, haqlı çıxıb. Azərbaycan xalqının böyük yazılı ədəbiyyatı ancaq tam mənası ilə dolğun olan bir folklordan təşəkkül tapa bilərdi. Fikrimizi ən sadə bir folklor nümunəsi ilə əsaslandırmağa çalışaq:

Açın yaramın bağı,

Bir görün sinəm dağını.

Mən yara qurban getdim

İstərsiz sözün sağın.

"Açın yaramın bağı" deyimini el arasında idiomatik bir ifadə şəklini alıb. "Sinə dağı", "qurban getmək", "Sözün sağı" və s. kimi frazeoloji ifadələr daha sonralar işləklilik dərəcəsinin çoxluğundan bir növ sadələşib desək, daha düzgün olar. Ancaq bu ifadələr bədiiliyin, poetikliliyin ilkin nümunələridir, həm də sambalı nümunələridir. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarının içərisində elə güclü poetik nümunələr var ki, uzun əsrlər boyu bir misra, bir beyt folklor nümunələri ən güclü yazılı ədəbi nümunələrin əsas ideyasına, məğzinə çevrilib. "Ümidin hasil olsun", "Ulusun utanmasın", "Uğurun taleyinə gülsün", "Haqqın qapısı üzünə açıq olsun", "Halal süd əmənlərin halala qismət olsun" və s. kimi hikmətli el kəlamları ağır-ağır ellərimizin alqışı sayılmış, elə ağırlığına,

sambalına, tutumuna görə də çox-çox bədii nümunələrin mövzu, ideya hədəfinə çevrilmişdir. Folklor nümunələrində fikrin poetik çalarlığı rəngarəng olur. Məsələn: "Çırağın sönməsin", "Çırağın yansın", "Çırağın öləməsin" və s. Göründüyü kimi, xalqın mənəvi aləmi yuxarıdakı ifadələrdə öz obrazlı ifadəsini tapmış, humanist ideyası ilə əsrlərin ağuşunda itə-bata düşməmişdir. "Dədə Qorqud" dastanında Burla Xatunun fiziki gözəlliyinin onun daxili aləmindən geri qalmadığı xalqın təbirincə, çox gözəl ifadə olunmuşdur:

Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!

Küz almasına bənzər al yanaqlım!

Burla Xatunun xarici görkəmi estetik baxımdan çox incə bir şəkildə sözün poetik imkanlarının hesabına portretləşdirilmişdir. Namus və qəhrəmanlıq simvolu kimi ədəbiyyat tariximizdə əbədiləşən Burla Xatun, eyni zamanda, görünüşə cazibədar bir oğuz gəlinidir. 1300 il sonra bizi bu düşüncəyə gətirən sözün poetik imkanlarıdır. Həmin dövr bədii təsvirində qadın anadır, sədaqətli dostdur, kişinin dayağıdır, vəfalı sevgilidir, gözəl qadındır. Həmin dövr bədii nümunələrində orta əsrlərdə olduğu kimi qadına təhqiredici münasibət görmürük, sərt zehni düşüncə ilə rastlaşırıq. Zərif təsbih və potensial obrazlılıqla qarşılaşırıq.

Ədəbiyyatda obrazlılıq, sözün poetik ifadəsi tək-cə gözəlliklə, müsbət obrazların xarakterinin təsviri ilə məhdudlaşmır. Mənfi tiplərin təsviri və xarakterinin açılmasında da obrazlı ifadələrdən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunur ki, bir qədər əvvəl Sabirin satirik obrazından misal gətirdik. İndi isə Məzahir Daşqının bir

beytinə diqqət yetirək:

Pələng bəndə düşüb, şir qocalanda.

Pişik nəre çəkib, çaqqal gülərmis.

Bu beytdə gözəlliklə eybəcərlik qarşılaşdırılır, şər qüvvənin müvəqqəti, yersiz üstünlüyü obrazlı ifadənin köməyi ilə göz önünə gətirilir.

Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq problemi hər hansı bir dilin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, poetik fikrin üslubi imkanları, poetik nümunələrdə, xüsusən poeziyada dilin fəlsəfi ifadəsi və obrazlı sözün məqamında işlənməsi ilə aparıcılik funksiyasını yerinə yetirə bilməsi zamanı həllini tapa bilir. "Koroğlu" dastanından götürülmüş bu misal fikrimizi əsaslandırmağa bəsdir. "... Koroğlu sözünü tamam edər-etməz bir dəli nəre çəkdi ki, qulaqlar güyüldədi, elə bil Daşqalada ildırım çaxdı. Daşqalanın həyatında səf çəkən Bolu bəyin qoşunu çalağan görmüş yenicə qanad düzən çöpüklü cücələr kimi pərən-pərən oldu". Bu kiçik misalda mübaligə və litotanın ən gözəl nümunəsi ilə üzləşirik. Burada sadəcə bədiilik deyil, şəkillilik və portretlilik var. Bu portretlilik karikatura mahiyyətli deyil, xəyali və təsvir şəkilli obrazlılıqdır, incəlik, zəriflik yoxdur, bədiilikdən çox, bədiilik üstünlük təşkil edir. Xalqla daimi ünsiyyətdə olan sənətkarların yaratdığı bədii nümunələrin rüşəsi daha təzə, daha ətirli olur. Bunu bal arısının iş prinsipi ilə müqayisə etsək, yerinə düşər. Arı var şirəsini ətirli çiçəklərdən çəkir, arı var cökə ağacından. Əlbəttə, onların ətri də, dadı da fərqli olacaq. Xalq arasında olan sənətkarın daimi iş otağında olan sənətkardan fərqi budur.

Obrazlılığın müxtəlif mahiyyətli təzahürləri vardır. Bədii nümunələr var çox incə ruhludur, əhatəliliyi geniş deyil,

bədii nümunələr var, özündə geniş potensial obrazlılıq daşıyır, oxunduqca yaradıcı xəyalın qüdrəti ilə üzləşirsən. Müşfiqin çağlayan ruhu kimi, Zəlimxan Yaqubun coşub-daşan təbi kimi. Sanki "ilham pərisi" ilə bəhsə girib deyişirlər, yaxud dağ çayı kimi qeyri-normal məcrası ilə hay-küy, gurultu salaraq axırlar. Bədii obrazlılığı, poetikliyi dərinədən mənimsəməyən filoloq ədəbiyyatımızın və dilimizin gözəlliyini olduğu kimi tədris edə bilməz. Dilimizin lüğət tərkibində olan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin məna əlvanlıqları hər məqamda üzə çıxır. Bu əlvanlığın ilkin nümunələri ilə nazlamalarda üzləşən hər bir azərbaycanlının təfəkküründə obrazlılıq kiçik yaşlardan formalaşmağa başlayır. Bunun mahiyyətini var olduğu kimi mənimsətmək filoloqların üzərinə düşür.

Yerində, məqamında müdrik sözlərdən istifadə etmək, güclü poetik nümunələrə müraciət etmək şəxsin mənəviyyatının zənginliyindən xəbər verir. Təhsildən, ixtisasından asılı olmayaraq hər bir vətəndaş öz xalqının siyasi və ədəbiyyat tarixindən xəbərdar olmalıdır, ana dilini göz bəbəyi kimi qorunmalıdır. Cabir Novruz ana dilinə hörmətsiz yanaşmanı şairlərin ölümü kimi qiymətləndirir. X.Rza Ulutürk, B.Vahabzadə və bir çox güclü sənətkarların əsərlərindən eyni münasibətin müxtəlif üslubi məqamlarda təsviri ilə rastlaşmışıq.

Obrazlılıq bütün ədəbi növ və janrların bəzəyidir. Poetika bir kateqoriyadır və o qədər zəngindir ki, onun üslubi imkanları hesabına təbiət belə insanlaşdırılır. Təbiət və insan problemi obrazlılığın mərkəzində dayanır. Sənəti, sözü qiymətə mindirən

sənətkarların hesabına Azərbaycan ədəbiyyatı öz zəngin axarı ilə uzaq gələcəyə doğru gedir, özü ilə dilimizin şirinliyini, axıcılığını, məntiqiliyini, obrazlılığını da aparır. Bu yolda hər kəsin yaxşı mənada bir payı olması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel. Poetika. Bakı, 1974.
2. Əsgərli Z. Poetika: izahlı sözlük. Bakı, Elm, 2014.
3. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1958.
4. Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988.
5. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Proqress, 2012.
6. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin milli kurikulumu. Bakı, 2006.

PEZİOME

Возможности изучения вопросов поэтики в магистратуре

В статье анализируются вопросы изучения вопросов поэтики на уровне магистратуры. Отмечается важность уделения особого внимания выявлению художественных особенностей изучаемых художественных произведений.

Использование богатых поэтических возможностей родного языка важный фактор повышения культуры речи человека, его духовного развития.

SUMMARY

Opportunities to explore the issues of poetics the magistracy

The article analyzes the problems of studying the issues of poetics at the master's level. The importance of paying special attention to the identification of artistic features of the studied works of art.

Using the rich capabilities poeticheskikh native language is an important factor in increasing the standard of speech of man, his spiritual development.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2016-cı il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
 2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
 3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
 4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13
- Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT ÜZRƏ DƏRSDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRİN TƏŞKİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Oqtay ABBASOV,

Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Dərsdənkənar, tədbir, öyrətmək, fərq

Ключевые слова: Внеклассное, мероприятие, изучать, разница

Key words: Out of class, enactment, to teach, difference

Müəllim hazırlığı ən çətin, ən mürəkkəb bir işdir. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi hazırlığı da istisna deyil. Bunun müxtəlif səbəbləri var. Ən əvvəl, bu, peşənin öyrətmə ilə bağlılığından irəli gəlir. Məsələn, digər peşə sahibləri, bəzi istisnalar nəzərə alınmaqla, tədris proqramlarında mənimsənilməsi nəzərdə tutulan müvafiq bilikləri başqalarına öyrətmək zərurəti ilə qarşılaşırlar. Onlar tədris prosesində və ya müstəqil şəkildə əldə etdikləri biliklərlə öz həyatlarını təmin edir, müəyyən mövqə qazanır, cəmiyyət üçün faydalı insanlar kimi tanınırlar. Lakin mənimsədikləri bilik, bacarıq və ya vərdisləri kiməsə öyrətməklə əlaqədar məsuliyyət daşıyırlar.

Müəllimdən söhbət gedəndə isə tamamilə başqa bir mənzərənin şahidi oluruq. Ən yaxşı müəllim daha çox bilən, çox oxuyan yox, həm də öyrəndiklərini, bildiklərini başqalarına da öyrətməyi bacaran müəllim sayılır. Digər amil müəllimin ünsiyyətdə olduğu insanların həm say, həm də tərkibcə müxtəlifliyi və bununla bağlı müəyyən bir məsuliyyət daşması ilə əlaqədardır. Bunlar müəllim hazırlığına müəyyən çalarlar gətirir.

Bir misala müraciət etməyi vacib sayırıq: digər peşə sahibi, tutaq ki, inşaatçı hər hansı binanı tikərkən bu bi-

nada yaşayacaq uşaqların valideynləri ilə əlaqə saxlayıb, onlara hansısa məsləhət, tövsiyə vermək barədə düşünmür. Çünki buna ehtiyac yoxdur. Amma müəllimin vəzifələrindən biri dərs dediyi şagirdlərin valideynləri ilə əlaqə saxlamaq, övladlarının təlimi, tərbiyəsi ilə bağlı onlara məsləhətlər vermək, mümkün köməklikləri göstərməkdir. Başqa misallar da gətirmək mümkündür.

Müəllim hazırlığının məzmununun mürəkkəbliyi də bu vəzifələrlə bağlıdır. Müəllim təkcə dərs demir, dərs prosesi ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət daşır. Müəllim, o cümlədən, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi, dərsdən sonrakı vaxtının böyük bir hissəsini də yetirmələri, şagirdləri ilə birlikdə olmalı, onların həyatının daha səmərəli, maraqlı qurulmasına əmək sərf etməlidir. Yazılanları hazırda müəllim olmağa hazırlaşan tələbələrimlə keçirdiyimiz sorğu da sübut edir. Sorğunun məqsədi tələbələrin hansı müəllimi daha yüksək qiymətləndirdiklərini müəyyənləşdirmək olmuşdur. Bununla yanaşı sorğunu elə tərtib etmişdik ki, tələbələr həm də cavablarını əsaslandırıb, fikirlərini sübut etsinlər.

Cavablardan maraqlı bir nəticə çıxır. Sorğuya cavab verən tələbələrin böyük

əksəriyyəti (təxminən 75 faizi) təkcə dərsdəki uğurları ilə seçilən müəllimləri yox, şagirdlərinə həyatı biliklər verən, dərsdən sonra müxtəlif tədbirlər təşkil edən, onların qayğıları ilə maraqlanan müəllimləri daha yüksək qiymətləndirdiklərini qeyd edir.

Tələbələr, sabahın müəllimləri fikirlərində haqlıdırlar. Müəllim dərs deməklə işini bitmiş saya bilməz. O, şagirdlərinin dərsdən sonrakı fəaliyyətini də düzgün təşkil etməyə borclu olan bir peşə sahibidir. Amma, təbiidir ki, sabahın müəlliminə “sən borclusan, sən etməlisən!” deməklə kifayətlənmək olmaz. Müəllim hazırlığında dərsdənkənar tədbirlərin təşkili ilə əlaqədar səmərəli iş aparılmalıdır.

Həm fənlərin tədrisində, həm də auditoriyadankənar fəaliyyət zamanı Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə dərsdənkənar tədbirlərin təşkilinin, keçirilməsinin öyrədilməsi ilə bağlı müəllim olmağa hazırlaşan tələbələrlə səmərəli iş aparmaq üçün geniş imkanlar vardır. Məlumdur ki, hər bir fəaliyyət sahəsi, xüsusilə öyrənmə, elmi və praktik əsaslara malikdir. Dərsdənkənar tədbirlərin nəzəri, elmi məsələləri, əsasən, “Məktəb pedaqogikası”nın tədrisi prosesində izah edilir. Tələbələr təlim prosesində dərsdənkənar tədbirin nə demək olduğunu, mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini, təşkilinə verilən tələbləri öyrənirlər. Daha səmərəli olsun deyə, dərsdənkənar tədbir məktəbdənkənar tədbir məfhumu ilə qarşılıqlı müqayisədə aydınlaşdırılır.

Mövzunun çətin mənimsənilən məsələlərdən biri bu məfhumların mahiyyətinin başa düşülməsi ilə bağlıdır. Tələbələr məfhumların zahiri tərəfini əsas

götürməklə belə bir yanlış nəticəyə gəlirlər ki, əsas məsələ tədbirin keçirildiyi yerlə bağlıdır. Yəni, tədbir məktəbdə həyata keçirilirsə, dərsdənkənar, məktəbdən kənar icra olunursa məktəbdənkənar tədbir hesab edilir. Biz bu vaxt müqayisədən istifadə edərək, məfhumların mahiyyətinin keçirildiyi yerlə deyil, tədbiri təşkil edən şəxsə bağlı olduğunu aydınlaşdırırıq. Deyirik ki, dərsdənkənar tədbirləri məktəbin pedaqoji kollektivi və ya bu kollektivin üzvlərindən biri həyata keçirir. Məktəbdənkənar tədbirlər isə məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrinin işçilərinin (bu işçilərdən birinin) rəhbərliyi ilə təşkil olunur.

Fikrimizi konkretləşdirmək üçün məzmunca eyni, lakin bir halda dərsdənkənar, digər halda isə məktəbdənkənar hesab edilən iki tədbiri müqayisə edirik. Deyirik ki, məsələn, məktəb müəllimlərindən biri konkret məqsədə uyğun olaraq şagirdləri dərsdən sonra Bakı şəhərindəki R.Mustafayev adına İncəsənət Muzeyinə aparır, onları muzeylə tanış edir. Digər halda isə eyni ilə buna oxşar tədbiri həmin muzeyin əməkdaşlarından biri təşkil edir. O, orta məktəblərin birinin rəhbəri (direktoru) ilə razılaşaraq şagirdləri muzeyə gətirir və burada görülən işlər barədə şagirdlərə məlumat verir, onları eksponatlarla tanış edir.

Dərsdənkənar tədbirlərin məqsəd və vəzifələri barədə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi olmağa hazırlaşan tələbələrə səmərəli məlumatların verilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Məqsəd pedaqoji prosesin qarşısında qoyulan vəzifənin yerinə yetirilməsi ilə vəhdətdə öyrənilir. İzah olunur ki,

dərsdankənar tədbirlərin hər biri pedaqoji proseslə bağlı vəzifələrin daha yaxşı həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Ancaq dərslə arxayınlaşmaq, şagirdlərə biliklərlə bərabər vətənpərvərlik, mənəvi-əxlaqi, fiziki, estetik keyfiyyətlərin lazımı səviyyədə verilməsinə diqqət səhvidir. Dərsdə aparılan işlər dərsdankənar tədbirlərdə davam etdirilməli, möhkəmləndirilməlidir.

Daha sonra qeyd edilir ki, dərsdankənar tədbirlər məzmununa və məqsədinə görə iki qrupa ayrılır. Bunlardan biri təlimlə bağlı olan dərsdankənar tədbirlərdir. Adından da görüldüyü kimi, bu tədbirlər tədris proqramındakı materiallarla əlaqədar olur və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dərsdə tədris olunan materialların daha da genişləndirilməsinə, möhkəmləndirilməsinə, həyatla əlaqələndirilməsinə xidmət göstərir. Məsələn, dərsdə M. F. Axundzadənin həyat və yaradıcılığı tədris olunur. Müəllim dərsdə tədris proqramında M. F. Axundzadənin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı nəzərdə tutulmuş biliklərin öyrədilməsi üzrə iş aparır. Lakin istəyir ki, proqram materialları daha dərinlən mənimsənilsin.

Bu məqsədlə M. F. Axundzadənin dram əsərlərindən biri şagirdlərin iştirakı ilə səhnələşdirilir. Müəllim dərsdankənar tədbirə rəhbərlik etsə də, şagirdlərin müstəqilliyinə, yaradıcı fəaliyyətlərinə imkan yaradır. Şagirdlərdən biri rejissor, başqa biri isə rəssam kimi əsərin səhnələşdirilməsində iştirak edir. Tədbirə məktəb rəhbərliyinin, valideynlərin, ictimaiyyətin nümayəndələrinin tamaşaçı kimi dəvət olunmaları şagirdlərin məsuliyyət hissini çoxaldır, qəlblərində

iftixar hissi yaradır.

Tədris proqramları çərçivəsində keçirilən dərsdankənar tədbirlərlə bağlı bu məlumatlar tələbələrə istiqamət verir ki, pedaqoji təcrübə zamanı özləri də analoji tədbirlər təşkil etsinlər.

İkinci qrupa aid olan dərsdankənar tədbirlərsə bu və ya digər tədris mövzusu ilə birbaşa bağlı olmur. Belə tədbirlər tədris proqramında öyrədilməsi nəzərdə tutulmayan mövzular üzrə təşkil olunur. Müəllim olacaq tələbələr belə dərsdankənar tədbirlərin əhəmiyyətini, təşkilinə verilən tələbləri öyrənir və gələcək həyatlarında bunları nəzərə alırlar.

Bilirik ki, müəllim hazırlığı prosesində əldə olunmuş bilik və bacarıqlar ilk dəfə pedaqoji təcrübədə tətbiq olunur. Tələbələr pedaqoji təcrübədə təkcə dərslər demir, həm də tərbiyəvi işlər yerinə yetirir, dərsdankənar tədbirlər həyata keçirirlər. Bu zaman onların köməyinə təlim prosesində əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdislər gəlir.

Qeyd edək ki, son dövrlərdə Azərbaycanın ali məktəblərində daha bir maraqlı təcrübə formalaşmaqdadır. Tələbələr təhsil aldıkları tədris müəssisələrində bir-birindən maraqlı tərbiyəvi tədbirlər təşkil edir, bu barədə sosial şəbəkələrdə məlumatlar yerləşdirirlər. Tələbələr təhsil illərində müxtəlif tədbirlər həyata keçirir, hələ pedaqoji təcrübəyə başlamazdan əvvəl müəyyən bacarıqlar əldə edirlər. Bütün bunlar tələbələrin yaxşı müəllim kimi formalaşmalarına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazimov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı-2011.

2. Qurbanov V. Azərbaycan dilinin tədrisi: yeni yanaşmalar, fəndaxili əlaqə. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2009 №3, səh. 44-49.

3. Abbasov O. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində təlimin tərbiyələndirici prinsipindən istifadə. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2012 № 02, səh. 58-64.

4. Bədəlova Ə. Sinifdən xaric işlər təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsinin mühüm amili kimi. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2013, № 04, səh. 60-64.

XÜLASƏ

Müəllim hazırlığında Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə dərsdankənar tədbirlərin təşkilinin öyrədilməsi

Məqalədə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin hazırlığında dərsdankənar tədbirlərin təşkilinin öyrədilməsi ilə bağlı aparılan işlərdən bəhs edilir. Dərsdankənar və məktəbdankənar tədbirlərin fərqi izah olunur,

konkret şəkildə hansı işlərin həyata keçirildiyi göstərilir.

РЕЗЮМЕ

Обучение организации внеклассных мероприятий в обучении азербайджанского языка и литературы

В статье рассматривается о работе, проводимых в подготовке учителей азербайджанского языка и литературы в организации внеклассных мероприятий. Объясняется разница внеклассных и внешкольных мероприятий, отображается проведена работа.

SUMMARY

The article deals with the training of Azerbaijani and literature teachers for the teaching of out of class enactments. Here is explained the differences between out of class and out of school enactment and also is shown what concrete work should be realized on this matter.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAİR BİLİKLƏRDƏN MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TƏLİMİNDƏ İSTİFADƏ ETMƏYİN İMKAN VƏ YOLLARI

Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Müasir elmi baxışlar integrativ laddalarda köklənir. Müəllimin dildaxili əlaqəlikləri, izomorf bağlılıqları bilməsinə ehtiyac da buradan yaranır. Dilin elmi strukturu onun didaktikasının strukturu ilə üst-üstə düşməli və bunlar da müqayisə müstəvisinə gətirilməlidir. Çünki öyrənilən dilin özüdür. Dil necə qurulursa, o cür bağlılıqlara uyğun da tədris olunur. Deməli, söz birləşməsinin sadə mürəkkəb cümlədə cərəyanötürücü spiral kimi yeni keyfiyyətdə rolunu da görməliyik.

Mürəkkəb cümlədə söz birləşməsi amili mühüm amildir. Mürəkkəb cümlə bitkinlik intonasiyası ilə formalaşır, ya nəqli, ya sual, ya da əmr tonu ilə səslənir. Mürəkkəb cümlənin təhlilində onun məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyən etməyimiz bununla əlaqədardır. Həmin təhlillə sanki şagirdlərə cümlənin nitq sintaqmından başladığını xəbər vermiş oluruq. Mürəkkəb cümlənin formalaşmasını təsəvvür etməyimiz bizə söz birləşməsinin formalaşmasını xatırladır. Bu, təlimdə nitq və dil duyumuna aparan müşahidələrdir. "Söz birləşməsi ən azı iki leksik mənaya malik sözün mənə və tələffüzçə uyğunlaşmış bir üzvlənən anlayış bildirən nominativ vahidə, yəni ada deyilir" [5, s.80].

Mürəkkəb cümlə də iki cümlənin

mənə və tələffüzçə bir bitkinlik intonasiyası ilə formalaşmasıdır. Ən geniş yayılmış tərifi də belədir: "İki və daha çox sadə cümlənin mənə və tələffüzçə bir bütöv halda birləşməsindən əmələ gələn cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir".

Söz birləşməsi bəzən belə də adlandırılır: "İki sözün bir üzvlənən mənə ifadə etməsidir" [5, s.127]. Həmkarlarımız deyə bilirlər ki, mürəkkəb cümləni sadə cümlə ilə müqayisə etmək əvəzinə, söz birləşmələri ilə müqayisə etməyin və oradan varislik götürməyin səbəbi nədir? Məgər bu bilvasitəliklər deyilmi? Əslində elədir və mürəkkəb cümlədə əvvəlcə sadə cümlə ilə oxşar və fərqli olanlar araşdırılır. Eyni zamanda tabeli mürəkkəb cümlə də tabelisizlə müqayisə edilir. Məsələ burasındadır ki, mürəkkəb cümlə var, strukturca söz birləşməsinə, mürəkkəb cümlə var, strukturca həmcins üzvlü sadə cümlələrə oxşayır. Məgər bu oxşarlığın inkişaf etmiş forma olmasını öyrənmək lazım deyilmi? Lap elə öyrətmək üçün yox, elm üçün olsun... Axı Y.A.Komenski öz traktatında bir-birinə nəinki bilavasitə, hətta bilvasitə əlaqəli olanları da öyrətməyi tövsiyə etmişdir.

Özbək dilinin qrammatikasında baş söz, asılı söz terminlərindən həm söz

birləşmələrində və həm də tabeli mürəkkəb cümlələrdə istifadə olunur: "baş suz", "erqaş suz", "baş qap" (cümlə), "erqaş qap". Bizdə isə "əsas söz", "asılı söz", "baş cümlə", "budaq cümlə". Bunlar oxşarlıqları məntiqi cəhətdən daha yaxşı izah edir. Fərqlər isə: budaq cümlə əvvəl də işləyə bilər, sonra da, lakin söz birləşməsində əsas tərəf həmişə ikinci olur.

Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq qrammatik əsasa, söz birləşməsi nominativ vahid olduğu üçün başlanğıc formaya malik olur. Mürəkkəb cümlə predikativ, söz birləşməsi nominativ vahiddir və mürəkkəb cümləyə münasibətdə xüsusidir; mürəkkəb cümlə isə söz birləşməsinə nisbətə ümumdür.

Söz birləşməsinə formal məntiqə görə bəzən sadə cümlə ilə deyil, məhz mürəkkəb cümlə ilə müqayisə edirik. Çünki onların formalaşması, yaranması və intonasiyasında oxşarlıqları saymaqla qurtarmır.

Söz birləşmələri də tipoloji cəhətdən çoxdur. Məsələn: əziz dost, yaxın qonşu, kənd yolu, şagird dəftəri, bizim ölkəmiz, sizin bağçanız, evdən gəlmək, məktəbə gedəndə, qəzet oxuyan, şəkil çəkən və s.

Dilçilikdən o da məlumdur ki, söz birləşmələri tiplərində yalnız elə tabelilik əsasında olan sözlərin birləşmələrindən ibarət deyil; *uşaq və böyük, dost və düşmən, qadın və kişi, dostluq və düşmənçilik, getmək və gəlmək, soruşanda və cavab verəndə, oynayan və oxuyanlar* və s. kimi tabelisizlik mənəsində formalaşan və üzvlənən

anlayış bildirənlər də var. Məgər bunlar nominativlik bildirmir və yaxud da sintaqm təşkil etməirlərmi? Əlbəttə, edirlər və həmçinin «сочетание слов» da «словосочетания» da sayılırlar. Bu iddiadan sonra biz cümləyə keçid əlsəq, deməliyik ki, tabelisiz mürəkkəb cümlələr də sadə cümlələrin öz aralarında tabelisizlik əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Tabeli mürəkkəb cümlələr isə sadə cümlədəki tabelilik əsasında mövcud olan söz birləşmələrinə bənzəyir. Bundan çıxan didaktik nəticə (və istiqamət) belə olmalıdır: "O şey ki nələrlə əlaqəlidir, təlim işi də həmin əlaqəliklər əsasında da qurulmalıdır" (Y.A.Komenskinin "Böyük didaktika" nəzəriyyəsindən).

Şagirdlər VIII sinifdə söz birləşmələrinin iki tərəfdən, ən azı iki komponentdən ibarət olduğunu, əsas və asılı tərəf və s. anlayışlarla şərh olunduğunu bilir, habelə təhsil qaydasında da əsas tərəfdən asılı tərəfə sual vermək bacarığına yiyələnirlər. Bu bilik və bacarıqlar mürəkkəb cümlədə də köçürülmə və tətbiq sayılır. Aşağıdakı cümlələri sadə cümləyə çevirsək və ya transformasiya etsək, nə alarıq:

"Sən deyirsən: "Qəlbinizdə Koroğlunun qanı vardır".

Mən deyirəm: "Bu hünərlə yaşayanlar bəxtiyardır".

– Sən qəlbimdə Koroğlunun qanı olduğunu deyirsən,

Mən bu hünərlə yaşayanların bəxtiyar olduğunu deyirəm.

Nəticə:

Budaq cümlələr söz birləşmələrinə

dönmüş asılı tərəfidir; həmin tərəf yenə də xəbərdən asılıdır.

Budaq cümlə isimləşmiş feli sifət tərkibi və ya birləşməsi ilə sinonim vəziyyət almışdır.

Bu göstərilənləri idraki-təcrübi aspektlərdən müqayisə etməklə davam etdirmək lazımdır. Nəticələr möhkəmləndirilməlidir:

Həmcins üzvlü sadə cümlələr arasındakı əlaqələr həmcins sadə cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı tabesiz əlaqələrlə bağlanır. 2. Sadə cümlədə söz birləşmələri necə bağlanmışdırsa, tabeli mürəkkəb cümlədəki sadə cümlələr də tabelilik əlaqəsi ilə elə bağlanır: mehriban dost, kəndimizin adamları, dərs vaxtı, şəhərdən gələn, evə getmək, yağış yağanda və s. Və yaxud:

Görürəm ki, qəhrəmansan.

Elə insandır ki, onu hamı özününkü bilir.

Kim Bakını sevir, o, mənim oğlumdur.

Çalış ki, əlaçı olasan və s.

Əgər bu cümlələr sadə quruluşda ifadə edilsə, budaq cümlələr söz birləşmələri şəklini alır. Məsələn: Sənin qəhrəman olduğunu görürəm. Bakını sevən mənim oğlumdur. O, hamının sevdiyi insandır.

Buradan hansı konkret nəticəyə gəlmək olar?

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələrlə həmcins üzvlü sadə cümlələri müşahidə obyektinə çevirib əlaqəsiz əlaqəli söz birləşmələri müqayisə etməklə şagirdlərdə sadə və mürəkkəb cümlə arasındakı əlaqələrə dair nəzəri anlayışlar yaratmaq və transformasiya

bacarıqları aşılmaq mümkündür. Şagirdlərə baş cümlələr verib budaq cümlələrlə tabeli, sadə cümlə verib həmcins cümlələr artırmaqla tabesiz mürəkkəb cümlələr qurmaq bacarıqları aşılmaq təfəkkür və nitq inkişafı bacarığı adlanır.

2. Sadə və mürəkkəb cümlələrin oxşar və fərqli cəhətləri mövzusunə dair şagirdlərdə nəzəri cəhətdən inteqrasiyaedici anlayışlar formalaşdırıla bilər. Dilçilər bu cəhəti nədənsə linqvometodistlərə təklif edə bilməmişlər. Dilçilər əslində sadə və mürəkkəb cümlələr arasındakı izomor cəhəti, yəni ikili xassəyə malik olması aydın şəkildə təsəvvür etmək məsələlərində çox da irəli getməmişlər.

3. Müşahidələrimiz göstərir ki, müəllimlər söz birləşmələrinin təhlil qaydalarını da aydın dərk etmədiklərindən sadə cümləni təhlil etməyi, sadə cümlənin təhlil qaydalarını dəqiq bilmədiklərindən mürəkkəb cümlələri elmi cəhətdən təhlil etməyi bacarmırlar.

Söz birləşmələrinin təhlili necə aparılmalıdır? – sualına bizim fikrimiz belədir: Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri, məsələn, “Əli və Əhməd dostdurlar” cümləsində Əli və Əhməd söz birləşməsidir və bunların cümlədən çıxarılaraq müstəqil tərəflərdən ibarət olması, eyni morfoloji suala cavab verməsi, cümlədə isə bir sintaktik suala cavab verərək mübtədə olması söz birləşməsi təhlilidir. Eyni zamanda, “Sən gələndə mən getmişdim” cümləsində *sən gələndə* söz birləşməsinin *kim? nə edəndə?* mor-

foloji suallarına cavab verməsi, birində isə *nə zaman?* sintaktik sualına cavab verməsi tabelilik əlaqəli söz birləşmələrinin qrammatik təhlili sayılır.

Bu məsələdə ənənəvi və ya yeni olan nədir? – sualının da meydana çıxması təbiidir. Linqvistik ədəbiyyatda tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri haqqında danışılmışdır [5, s.166], lakin orta məktəblərdə belə hesab olunur ki, “Əli və Əhməd” həmcins sözlərdir, birləşmə deyil; çünki sadalama intonasiyası ilə tələffüz olunur. Məgər bu sözlər ayrılıqda tələffüz edilsə, onda nə üçün cümlədə bir üzvün sualına cavab verir? Digər cəhətdən, həmin sözlər bir sintaqm təşkil etmirmiy?

Bununla demək istəmirik ki, biz orta məktəbdə tabesiz əlaqəli birləşmələri də söz birləşməsi adı ilə öyrətməyin tərəfdarıyıq. Lakin biz sadəcə, söz, birləşmə, söz birləşməsi və cümlə anlayışlarına aydınlıq gətirməyin tərəfdarıyıq. Müəllimlərimizin hər birləşməsi, səs birləşməsi, birləşmə, sözlərin birləşməsi və söz birləşməsi terminlərinə bələd olmaları vacibdir.

Birləşmə nəyə deyilir? Birləşmə iki sözə, biri leksik mənalı, digəri qrammatik mənalı olanlar: *məsələn, məktəbə tərəf, mənə qarşı, bizdən uzaq, meşəyə yaxın, tindən sağa, buna baxmayaraq, ondan əlavə, sizdən savayı və s.i.a.*

Söz birləşməsinin birləşmədən fərqi cümlələrdə müqayisə etmək olar: *Həsən müəllimin işləməyi mənim xoşuma gəlir. – O, müəllim işləyir. Fəhlənin işləməyi onun peşəsidir. – Onun peşəsi fəhlə işləməkdir.* Burada birinci nümunə söz birləşməsidir;

üçüncü növ ismi söz birləşməsidir və nə? sintaktik sualına cavab verir. “Mənim xoşuma” strukturuna görə T3-dür, lakin özü sərbəst birləşmə deyil, cümlədə “gəlir” sözü ilə birlikdə xəbərdir; “müəllim işləmək” – birləşmədir, tərkibi fel adlanmalıdır, cümlədə sadə xəbərdir. “Fəhlə işləməkdir” – xəbər, onun peşəsi əsl T3-dür. Bütün bunları müəllim (və ya şagird olsun) cümlədə birləşməyə və söz birləşməsinə verilən sualların məna və funksiyasını bilməyəndə cümlədə sözlərin sintaktik təhlili ilə morfoloji suallarını qarışıq salır və səhv nəticələrə gəlib çıxır. Fikir verək: “Atam zavodda mühəndis işləyir”, “Mühəndis işləyir” cümlələrində mühəndis sözü hansı morfoloji və sintaktik sualları verir?

Morfoloji suallar: kim? Harada? Kim? Nə edir?

Sintaktik suallar: kim? Harada? Nə edir? (nə işləyir)

İkinci cümlədə isə üzvlərin hər birinə müvafiq olaraq kim? və nə edir? suallarını verir. Burada morfoloji sualla sintaktik sual üst-üstə düşür. Ancaq bu iki cümlənin semantikasına görə, birinci cümlədəki “mühəndis işləyir”lə ikinci cümlədəki “Mühəndis işləyir” eyni cür səslənmədiyi kimi, eyni mənanı da vermir.

Birinci cümlədə “mühəndis işləyir” bir sintaqm təşkil edir və “mühəndisdir” mənasını verir. Ona görə ki, həmin birləşmə arasında nə tam yanaşma, nə də idarə var. İkinci cümlədəki “Mühəndis işləyir” nümunəsi intonasiyaya görə mübtədə intonasiyası ilə deyilmiş, qrammatikaya görə də

uzlaşma əlaqəsindədir.

Nədənsə, dilçilərimiz söz birləşmələrinin tərəfləri arasında tam (və ya natamam) yanaşma, idarə və uzlaşma olub-olmamasının fərqi varmırlar. Məsələn: müəllim işləmək, fəhlə işləmək, satıcı işləmək, böyükdən kiçik, kiçikdən böyük, yaşca ahıl, sənətcə musiqiçi və s. tipli söz birləşmələrinin cümlədə bir üzv kimi götürülməsinin səbəbini şərtlik prinsipi kimi izah edirlər. Halbuki bu birləşmələr nitqdə *müəllim peşəsində çalışmaq, fəhlə peşəsində çalışmaq, satıcı peşəsində çalışmaq, kiçikdən böyük olan, böyükdən kiçik olan, yaşca ahıl olan, sənətcə musiqiçi olan* nitqdə sıxılmış, söz düşümlü birləşməsidir.

Deməli, yekun fikir belə səslənməlidir:

1) "Atam müəllim işləyir" cümləsində müəllim rus dilində ona görə tamamlıq kimi götürülür ki, həmin söz adlıq halda yox, kim? sintaktik sualına cavab verən (tvoritelnıy) haldadır. Bizdə isə "müəllim" sözü o cümlədə adlıq haldadır və "işləyir" sözü onun üçün köməkçi söz funksiyasındadır.

2) Cümlə semantikasından danışanda konkret faktların təhlilindən çıxış edərək nəyin necə birləşmə, nəyin necə söz birləşməsi sayılması məsələsindən dəqiq danışmaq mümkündür.

Yeri gəlmişkən, söz birləşmələri tipologiyası ilə bağlı qarşıya çıxan ziddiyyətləri həll etmədən mürəkkəb cümlədə dildaxili neyrodinamik əlaqələri və keyfiyyət dəyişikliklərinə qiymət vermək də olmur.

Orta məktəbdə son illər dərsləklərə daxil olmuş, test tapşırıqlarında yer tutan daha iki məsələyə də münasibət bildirib didaktik amillərlə bağlı fikirlərimizi davam etdirmək istəyirik. Dərsləkdə üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin *bizim dağlar, sizin yerlər* şəklində, əsas tərəfi mənsubiyyət şəkilçisiz işlənən tiplərinin üzvlənərək ayrı-ayrı suallara cavab verməsi xüsusi hal kimi göstərilir. Lakin dərsləkdə verilən hökm bütün bu tipli söz birləşməsi olan cümlələrin üzvlərə görə təhlilində özünü doğrultmur. Belə ki, əvvələn, nitqdə birinci və ikinci şəxsdə *bizim dağlar, sizin yerlər* işləndiyi kimi 3-cü şəxsdə *onların dağlar, onların yerlər* işlənmiş; deməli, bunlar paradigmatik tipologiya təşkil etmir.

İkincisi, bu hökmü verməmişdən nəzərə almaq lazım idi ki, *Bizim dağlarda havalar soyuqdur; Sizin yerlərdən indi hamı danışır* – tipli cümlələrdə söz birləşmələrinin asılı tərəflərini necə təyin götürə bilərik? Birinci cümlədə söz birləşməsi bizim dağlarda şəklindədirsə, tutaq ki, bizim hansı? sualına cavab verə bilirsə, bəs, sizin yerlərdən birləşməsinin asılı tərəfini təyin götürsək, cümlə belə alınar: Yerlərdən indi hamı danışır. Məgər belə cümlə olar? Yaxud da, bizim tərəflər, sizin məkanlar, bizim dövrlər, sizin vaxtlar və s. mənsubiyyət şəkilçisiz müxtəlif hallarda işlənən söz birləşmələrinin birinci tərəfini təyin götürmək mümkündürmü? Bəs nə etməli? "Üçüncü növ təyini söz birləşməsi hesab edilən, lakin mənsubiyyət şəkilçisiz olduğuna görə

birinci tərəfi təyin ola bilir". Hökm dərsləklərdən birmənalı şəkildə çıxarılmalıdır. Çünki bu fikir digər bir fikrin əsaslı olmamasını meydana çıxarır. Belə ki, əgər "Biz gedirik" əvəzinə, "Gedirik" də deyib şəxsi cümlə hesab ediriksə, onda, gərək "bizim dağlarımız" – dağlarımızla yanaşı "bizim dağlar"ı da III növ hesab edək.

Ümumiyyətlə, biz bu prinsipi görə *dağlarımız əvəzinə, dağlar* işlənəndə də təktərəfli birləşmə kimi götürməliyik (Bizim ellər Koroğlular, Babəklər yurdudur). Professor Q.Kazımovun versiyası ilə işləyəndə, bizim sözünü təyin götürmək heç bir məntiqə sığmır. Çünki, "Ellər Koroğlular, Babəklər yurdudur" cümləsi bu şəkildə işlənəndə.

Səbəbini göstəririk. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin təktərəfli işləmə bilməsi halları: *mənim dostum – dostum, sənin qardaşın – qardaşın, bizim oğlumuz – oğlumuz, onun qardaşı – qardaşı* və s. mərhum professor Şəfiqə Yusifovanın kitablarında zərgər dəqiqliyi ilə təhlil olunmuşdur. Bizim burdan çıxardığımız nəticə isə ondan ibarətdir ki, bu tiptən olan söz birləşmələri tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik olduğuna görə, tabeəddi tərəf tabesiz tərəf olmadan da *bizim yollarımız – yollarımız, sizin elləriniz – elləriniz* və s. işləmə bildiyi kimi, bəzən nitqdə ağırlıq yaranmasın deyər, tabeəddi tərəf də mənsubiyyət şəkilçisiz işləmə bilir (sizin təklif, bizim igidlər, sizin adamlar və s.).

Ümumiyyətlə, asılı tərəfi əvəzliliklərlə ifadə olunan təyini söz birləşmələri

zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Tərəflərin ifadə vasitəsindən asılı olaraq, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin linqvistik tədqiqatlara ehtiyacı var. "Əvəzlilik" + "isim" modelində qurulan söz birləşmələrinin tərəfləri arasında işlənən sözlərin də cümlə üzvü vəzifəsinə dair fikirlər bir-birinin əksini təşkil edir. Bəzi fikirlərə görə, mənim əziz dostum, sənin kiçik qardaşın tipli söz birləşmələrindəki əziz, kiçik sözləri cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq, cümlənin təyini götürülə bilər. Çünki həmin sözlər əsas tərəfi təyin edir; bu, bir, ikincisi də, həmin birləşmələr cümlədə təktərəfli də işlənir.

Bəzi dilçilər isə üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin bu tipinin təktərəfli işləmə də bildiyini nəzərə almayaraq, tərəflərlə birlikdə bir üzv götürməyi "daha əsaslı" hesab edirlər. Halbuki buna "əsaslı" demək olmaz.

Bizim gətirdiyimiz arqumentlər bunlardır: 1) "Mən gəlirəm" də, "Gəlirəm" də şəxsi cümlədirsə, mənim dostumu əvəz edən dostum da təktərəfli birləşmədir. Bəs necə? Məgər gəlirəm özü təktərəfli deyil? Necə olur ki, "Alim dostlarımla qiymətli ideyaları mənim ürəyimcədir" cümləsindəki dostlarımla qiymətli ideyaları III növ təyini söz birləşməsində alim sözünün birinci tərəf üçün təyin sayılması qəbul edilir, lakin qiymətli sözünün ikinci tərəf üçün təyin sayılması yox? Məgər bu cümlə və birləşmə sərbəst deyil, sərbəst üzvlənmiş və hər iki komponent (alim, qiymətli) təyin etdikləri tərəflərə yanaşma əlaqəsində qoşulmayıbmı?

Göründüyü kimi, "isim" + "isim",

“əvəzlik”+ “isim” modelindən olan üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə digər modellərdən fərqli yanaşmaq lazımdır. Xüsusilə də, “əvəzlik” + “sifət” + “isim” tipliləri nəzərdə tuturuq.

“Yer üzərində ədalətli sülh tərəqqipərvər insanların ən böyük arzusudur” cümləsində “ədalətli” və “tərəqqipərvər” cümlənin tamhüquqlu təyini kimi çıxış edir. Bəs “ən böyük” birləşmənin əsas tərəfinin təyini deyil?

Fikir verək: nə cür sülh? – ədalətli; nə cür insanların? – tərəqqipərvər; nə cür arzusudur? – ən böyük. Buradan çıxarılan konkret nəticə belə olmalıdır: bizim dağlarımızda birləşməsinin bizim dağlarda, sizin tərəfləriniz – sizin tərəf, ya tərəflər şəklində işlənməsi nitqdə sıxılma ilə əlaqəli baş verir. Belə hallarda “bizim”, “sizin”ə verilən suallar təyinin yox, yiyəlik halın morfoloji sualıdır. Lakin birləşmə daxili ən böyük sözünə verilən üzvün – təyinin sualı – sintaktik sualdır.

Beləliklə, biz tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin söz birləşməsi ilə sinonimliyindən geniş danışmadan qabaq bəzi yanaşmaları qeyd etməyi lazım bildik.

Söz birləşməsinin baş cümlə ilə budaq cümlələrə transpozitiv cəhətlərinin üzərində qısa şəkildə dayansa, göstərməliyik ki, təcrübədə tabeli mürəkkəb cümlələrin transformasiya olunması üsul, vasitə və ya priyom, metod sayılır. Müəllimlərin belə cümlələri sadə cümləyə çevirməklə budaq cümləni axtarmaları qəbul ediləndir. “Dörd ay vardı, ananın gözləri yol çəkirdi” cümləsini sadə cümləyə

çevirəndə, əvvəlcə gərək baş cümlə müəyyən olunsun. Tutaq ki, baş cümlə tapıldı: Dörd ay vardı – nə? Və yaxud, nə dörd ay vardı? – Ananın gözlərinin yol çəkdiyi. Ananın gözlərinin yol çəkdiyi dörd ay vardı.

Bu cür təhlildə söz birləşməsinə dair bilik, bacarıq və vərdislərdən varislik kimi istifadə edilir. Anlaşılır ki, sadə cümlədə isimləşən feli sifət tərkibi ilə mübtədə, birinci növ təyini söz birləşməsi ilə xəbər ifadə olunmuşdur. Bu proses üçün səciyyəvilik fəndaxili əlaqəyə istinad edilməsidir. Onu da nəzərə alaq ki, baş cümlə tapılmasa idi, sadə cümləyə də transformasiya baş tutmayacaqdı və sadə cümləni üzvlərinə görə təhlildə də heç nəyə nail olunmayacaqdı və budaq cümlə ilə söz birləşməsinin sinonimliyi qənaəti də hasil edilməyəcəkdi.

Bəs nəzəri təhlillərimiz nə göstərir?

Mürəkkəb cümlə təlimində sadə cümləyə, o cümlədən tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə təlimində həmcinslik və tabelilik əlaqələrinə dair biliklərin təkrarından başlamaq lazımdır.

Mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrlə sinonimliyi də “Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat” mövzusunda nümayiş etdirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı yaradıcı, bərpaedici təkrarın aparılmasına ehtiyac yaranır.

Verilmiş cümlələri müqayisə edin, haqqında danışın:

Hava işıqlanırdı ki, quşların səsi eşidilməyə başladı – Quşların civiltisi hava işıqlananda eşidilməyə başladı;

Vüsal elə uşaqdır ki, hamı onu öz oğlu kimi sevir – Vüsal hamının öz oğlu

kimi sevilən uşaqdır;

Müəllim hiss edir ki, şagirdlər həyətdə oynamaq istəyirlər – Şagirdlərin oynamaq istədiklərini müəllim hiss edir;

Çalış, bilik qazan – Bilik qazanmağa çalış;

Harda bin-bərəkət var, orda bol nemət var – Bin-bərəkət olan yerdə bol nemət də var və s.

Bu cümlələrin intonasiyasını müşahidə yolu ilə baş və budaq cümlələri təyin etmək daha optimal üsul sayılır. Fikrimizcə, bu üsulun nitq və təfəkkür inkişafını təmin etməsi üçün müşahidələr keçirilməlidir.

M: - Uşaqlar, baş cümləni necə təyin edirsiniz?

Ş: - Bitkin fikir bu cümlələrdədir: ... orda bol nemət var. Sual da bu cümlədən yaranır – harada? – Bin-bərəkət olan yerdə.

M: - Həmin sadə cümlələri üzvlərinə görə təhlil etməklə hansı nəticələrə gələ bilərsiniz?

Ş: - Buradakı birinci cümlədə hava işıqlananda zaman zərfliyidir. Deməli, mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə də nə zaman? sualına cavab verən zaman zərflikli budaq cümlədir.

İkinci cümlədə hamı tərəfindən sevilən (və ya hamının sevdiyi) təyindir. Deməli, budaq cümlə də təyin budaq cümləsidir.

Üçüncü cümlədə uşaqların oynamaq istədiklərini – nəyi? sualına cavab verən tamamlıqdır; deməli, mürəkkəb cümlədən budaq cümlə də tamamlıq budaq cümləsidir.

Dördüncü sadə cümlədə bilik qazanmağa – nəyə? sualına cavab verən vasitəli tamamlıqdır; deməli, mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi də tamamlıq budaq cümləsidir...

M: - Uşaqlar, aşağıdakı cümlələrə necə baş cümlə artırma bilərsiniz?

Məsələn: ... ordumuz var.

... müəllimləri onunla fəxr edirlər.

... elə bil yayından çıxmış oxdur.

... burada təhsil alsın.

Şagirdlər bu cümlələri mürəkkəb quruluşda belə tamamlayırlar:

Hamı bilir ki, ...

Elə uşaqdır ki, ...

Elə qaçır ki, ...

Bakıya gəlib ki, ...

Şagirdlər üçün baş cümlələrə müvafiq budaq cümlələr artırıb mürəkkəb cümlələr yaratmaq tapşırığı elə də çətin görünür. Məsələn:

Arzusu bu imiş ki, ...

Məlum məsələdir ki, ...

Ona tapşırıldı ki, ...

Mübariz İbrahimov görür ki, ...

Oxuyuram ki, ...

Bu cümlələrə ali təhsil alsın, insanın özündən də çox şey asılıdır, ayıq-sayıqlığı itirməsin, düşmənin bu həyasızlığına dözmək mümkün deyil cümlələrini əlavə etməklə budaq cümlələrin növünü də müəyyənləşdirmək daha səmərəli iş növüdür. Mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiya olunmasında budaq cümlənin söz birləşməsi şəklini alması ilə budaq cümlə və söz birləşməsi ekvivalentliyi, sinonimliyi, izomorfluğu şagirdlərin bu sahədəki anlayışlarına yeniliklər qatan inte-

qrasiyaedicilikdir və söz birləşməsinin dildaxili mənada struktur semantik keyfiyyət olmasına – “структурно-семантическая образования” (Солнцев) bir sübutdur.

Bütün bu cür konversiya – çevrilmələr söz birləşməsinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan, eyni zamanda nəzəri və təcrübə inteqrasiyalara əsas verən linqvodidaktikadır. Linqvodidaktikanın nitq inkişafı aspektlərinə gur işıq salan dildaxili bağlılıqlardır ki, nəticəsi də tədrisin nitq → dil → nitq ideya istiqamətini gözləməklə reallaşmasındadır. Yeri gəlmişkən, bu məsələ ilə bilavasitə əlaqədar olan bir streetipə də münasibətimizi bildirək. Bu da tabeli və ya tabesiz mürəkkəb cümlələrin sintaktik təhlilinə səhv yanaşmadır. Belə ki, müəllimlərimizin yadına sintaktik vahidlərin sintaktik təhlili qaydalarını salırıq:

Sadə və ya mürəkkəb cümlələrin (növlərindən asılı olmayaraq) ədəbi tələffüzlə oxunması, intonasiyaca ya nəqli, ya sual, ya da əmr növünün göstərilməsi ilkin şərt və ya tələbdir. Çünki intonasiya amili cümlənin ən birinci göstəricisidir.

Sadə və mürəkkəb cümlələrin quruluşunun göstərilməsi: sadədirsə, müxtəsər və ya geniş olması və üzvlərə görə sübutlar. Mürəkkəbdirsə, tabesiz və ya tabeli olmalıdır; tabesizdirsə, intonasiyasının və tabesiz bağlılıqların (bağlayıcı və ya bağlayıcısız) və hansı əlaqələrlə bağlanması göstərilməsi (belə bağlılıqlar sadə cümlədə də göstərilir, yəni həmcins üzvlər də bağlayıcılarla, bağlayıcısız olur); tabelidirsə, intonasiyası, baş və budaq

cümlələrin göstərilməsi. Bu da sadə cümlələrdə üzvlərin oxşar (və ya onun mürəkkəb) cümlə variantıdır.

Ümumiyyətlə, sadə cümlənin üzvlərə görə təhlili bitkin bir sistem kimi anlaşılmalıdır. Cümlənin sərbəst üzvlənməsi leksik mənələrdən asılı məsələ olduğu üçün cümlə sərbəst şəkildə də üzvlənir. Məsələn: Doğma Bakımız getdikcə gözəlləşir.

Bu cür üzvlənmə yalnız sadə cümlənin növünü – sadə müxtəsər, geniş olduğunu göstərməkdən ötrüdür. Qarabağ şəhidlərini – qaziləri, fədailəri bir an belə unutmaq olmaz və s. bu cümlə nəqli, sadə, geniş, əlavəli cümlədir. tamamlıq söz birləşməsi ilə, əlavəsi ilə həmcins üzvlərlə ifadə olunmuşdur.

Söz birləşməsi də sadə və mürəkkəb quruluşda çıxış edir. “Dağıstanlı Süleymanı – O ağsaçlı şairi biz Gündə necə nəgmə qoşan bülbül kimi dinləyirik” cümlələri məqsəd və intonasiyaya görə nəqli, quruluşuna görə sadə, geniş və əlavəsi tamamlıq olan cümlədir və burada tamamlıq söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Əlavə isə həmcins söz birləşməsi ilə.

Transpozitivliyə fikir verək:

Harda aşdı – orda başdı – Aş olan yerdə başda (hazırdır).

Kim tez gəlmişdi yaxşı yer tuturdu – Tez gələn yaxşı yer tutdu.

Arzum budur, Xəzərdə yeni-yeni neft yataqları kəşf edilsin – Arzum Xəzərdə yeni-yeni neft yataqlarının kəşf edilməsidir.

O günkü fəsli yaz olur, gecə-gündüz taraz olur – Gecə-gündüz taraz olan gün fəsli-yaz olur.

Dörd ay vardı, ananın gözləri yol çəkirdi – Ananın gözlərinin yol çəkdiyi dörd ay var idi.

Yuxarıda göstərilənlər onu deməyə əsas verir ki, üzvlərə görə təhlil sadə cümlələrə görə sintaktik təhlilin tərkib hissəsidir. Sintaktik təhlil mürəkkəb cümlələrə aid olduqda üzvlərinə görə təhlil əməliyyatını yalnız baş cümlədə nəzəri təhlil kimi aparılar ki, budaq cümləni müəyyən edə bilsinlər.

Mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlili qaydalarında a) əgər mürəkkəb cümlə tabesizdirsə, intonasiya amili (nəqli, sual, əmr) təyin edilir və sadə cümlələr arasındakı zaman, ardıcılıq, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və s. göstərilirsə, bu özü tam sintaktik təhlildir; b) əgər mürəkkəb cümlə tabelidirsə, intonasiya amili göstərilir, baş və budaq cümlələr təyin edilir və budaq cümləyə aid olması təsdiq edilmiş olur ki, bu da tam sintaktik təhlildir. Bir sözlə, mürəkkəb cümlədə, budaq cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik axtarmağın heç bir elmi əsası yoxdur. Eyni zamanda, sadə cümlənin təhlili sxemində üzvlərin ifadə vasitələri də var; bəzən mürəkkəb üzvlər söz birləşmələri və ya tərkiblərlə də ifadə olunur. Bu iki halın nə tabesiz, nə də tabeli mürəkkəb cümlələrin təhlilinə dəxli yoxdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, intonasiyası və quruluşu nəzərə alınmadan sintaktik təhlili üzvlərinə görə təhlil kimi qələmə vermək məsələnin mahiyyətini bilməməkdən irəli gəlir. Elə bu barədə səhv düşüncələr şagirdləri də, tələbələrini də, ən nəhayət test tapşırıqları tərtib edənləri də çaşdırmışlar. Odur ki, nəticədə səhv psixoloji vərdisdən – generalizasiyadan metodikamızı xilas edə bilmirik.

Söz birləşmələri ilə bağlı axtarıqlarımız

mürəkkəb cümləyə qədər gedib çıxır və bizi işlənmə yerinin sadə cümlədə olması qənaətinə gətirir. Budaq cümlə ilə sinonimliyini göstərmiş, habelə sintaktik təhlillə bağlı səhv vərdislərdən uzaq olmağın vacibliyini də meydana çıxarmış olur.

Deməli, söz birləşmələrinin mənası və funksiyası sadə cümlə sintaksisində öyrənilirsə, dildəki mövqeyi mürəkkəb cümlədə də göstərilə bilər.

Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlənin sinonimliyi söz birləşmələrinin hesabına baş verir. Bütün bura qədər söz birləşmələri ilə bağlı deyilən ayrı-ayrı halları nəzəri ümumiləşmələrlə ümumi anlayışlar şəklində salmış olsaq və inteqrativ ideyalarda ifadə etmiş olsaq nə deyə bilərik?

1) Söz birləşmələrinə dair bilik, bacarıq və vərdislər sadə və mürəkkəb cümlə təlimində də məqsəd kimi, vəzifə kimi davam etdirilir. Bu sistem bir zənginləşmə prosesi ilə müşahidə olunur. Söz birləşmələri də uran nüvəsi kimi zənginləşir, habelə sadə və mürəkkəb cümlələri də zənginləşdirir.

2) Oxşarlıqlar, analogiyalar, habelə müqayisələrlə qurulan didaktik dilin əlaqə və vəhdətdə olduğunu və bütün anlayışların əlaqə və vəhdətdə də öyrədilməsi didaktik metodologiya olduğunu göstərir. Biz bu fərziyemizi yoxlayarkən müəllim təcrübələri əsasında summativ qiymətləndirmələr keçirməyi də zəruri hesab etdik.

Təcrübəyə qoyulan fərziyemiz belə oldu: 1. Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri üzrə təlim prosesində söz birləşmələri ilə bağlı bilgiler şagirdlərə ardıcıl şəkildə xatırladılsa, onlara söz birləşmələrinin

məna və funksiyası daha aydın olar. 2. Mürəkkəb cümlə təhlili sistemli aparılsa, şagirdlərdə həm sadə cümlələrə dair, həm də söz birləşmələrinə dair transformasiya etmək bacarıqları formalaşmış olar.

Fərziyemizi yoxlamaq üçün məktəblər, siniflər müəyyənləşdirərək yoxlayıcı eksperimentlər keçirdik. Eksperimental yoxlamaları Bakının 238, 240 və 133 sayılı məktəblərində, habelə Gəncə şəhər 4 sayılı liseyində, Hacıqabul Muğan qəsəbə məktəbində, "Zəngi" liseyində

"İlin müəllimi" müsabiqəsinin iştirakçısı olmuş müəllimlərin siniflərində keçirdik. Həmin məktəblərin 9-cu siniflərinin "a" sinifləri kontrol, "b" sinifləri eksperimental seçildi. Eksperimentlərin təhlili göstərdi ki, "b" siniflərində şagirdlərin təhlil səviyyəsi 18-20% üstün olmuşdur.

Cədvəl nəzərdən keçirək və bu üstünlüyün səbəblərini ümumiləşmiş şəkildə olsa, demək üçün əvvəlcə aşağıdakı cədvəl nəzərdən keçirək:

Məktəblər	Kontrol sinif					Eksperiment sinif				
	Şagird sayı	Düzgün cavab	Faizlə	Səhv cavab	Faizlə	Şagird sayı	Düzgün cavab	Faizlə	Səhv cavab	Faizlə
Bakı, 238 sayılı	31	16	51,6	14	45,6	30	21	70	9	30
Bakı, 240 sayılı	30	15	50	15	50	31	22	70	7	22,5
Bakı, 133 sayılı	28	14	50	16	57,14	29	19	65,5	10	34,4
Bakı, 4 sayılı	29	14	48	15	51,7	30	20	66,6	10	33,3
Hacıqabul, "Muğan"	30	17	56,6	13	43,3	31	24	77,4	7	22,5
"Zəngi" liseyi	31	15	48,3	16	51,6	28	20	71,42	8	28,5
Sumqayıt, 12 sayılı	30	16	53,3	14	46,6	29	20	68,9	9	31,3

Yoxlayıcı eksperimentin nəticələri bizə bunları deməyə əsas verir: 1) 238 sayılı məktəbdə kontrol siniflərdə 31 şagirddən 16-nın cavabı düzgündürsə, eksperimental məktəbdə 30 şagirddən 21-nin cavabı düzgündür; 240 sayılı məktəbdə kontrol sinifdə 30 şagirddən 15-nin cavabı düzgündürsə, eksperimental sinifdə 31 şagirddən 22-nin cavabı düzgündür və s.

Beləliklə, kontrol və eksperimental sinif şagirdlərinin cavablarını belə qarşılaşdırsaq, fərqin az olmadığını görə bilərik: 16 – 21 (70%), 15 – 22 (70%), 14 – 19 (65%), 14 – 20 (66,5%), 17 – 24 (77%), 15 – 20 (71,4%), 16 – 20 (68,9%). Üstünlük kəmiyyət etibarilə də, faizlə də

eksperimental siniflərin tərəfindədir.

Cədvəldəki nəticələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, kontrol siniflərdə vəziyyətin aşağı olması sadə və mürəkkəb cümlə təlimində söz birləşmələrinə dair diaqnostik hazırlığın keçirilməməsi ilə, habelə fəndaxili əlaqələrə müntəzəm, ardıcıl istinad olunmaması ilə əlaqədardır. Eksperimental sinif müəllimlərinin "İlin müəllimi" müsabiqəsi iştirakçıları və qaliblərindən seçilməsi ilə izah edilə bilər. bütün bunlar da metodik fərziyemizin səmərəli olduğuna bir sübutdur.

"NƏ QƏDƏR" SÖZÜNÜN DİLİMİZDƏ İŞLƏNMƏ İMKANLARI

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar müəllimi

Azərbaycan dilçiliyi qarşılıqlınamaz bir sürətlə inkişaf edib, ayrıca məktəbə - Azərbaycan dilçiliyi məktəbinə çevrilib, lakin heç bir elmin sonuna nöqtə qoyulmayıbdır. Dilçilik də belədir. Dilçi alimlərimiz bunu düşünməlidirlər.

Heydər ƏLİYEV.

Açar sözlər: üslub, üslubiyyat, sual əvəzliyi, nitq hissələri, leksik-grammatik vahid.

Ключевые слова: стиль, стилистика, вопросительное местоимение, части речи, лексико-грамматическая единица.

Key words: style, stylistics, interrogative pronoun, parts of speech, lexic-grammatical unit.

Dərin və geniş bir dəryaya bənzəyən ana dilimizin qüdrəti o qədər böyük, leksikası o qədər zəngin, sözlərinin mənası o qədər çoxdur ki, ən mahir söz ustası da onların hamısından və yetərincə istifadə edə bilmir. Hər bir kəs dilimizdəki sözləri öz məqsədinə, fikir ifadəsinə lazım olduğu qədər, bacarıq və qabiliyyətinə görə işlədir. Bu baxımdan, dilimizin leksik-grammatik üslub imkanları böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilinin qrammatikası zəngin və maraqlı elm sahələrindən biri kimi layiqli bir inkişaf yolundadır. Dilin üslub imkanlarının genişliyi baxımından bir çox dil vahidlərinin kəmiyyət cəhətdən diqqəti çəkən məqamları meydana çıxmışdır. Dildə nəinki müstəqil dil vahidlərinin, köməkçi sözlərin, hətta adi bir işarənin də əhəmiyyəti vardır. Dilimizin qrammatik vahidləri işlənmə imkanları, ifadə rəngarəngliyi, semantikasi ilə zaman-zaman yeni faktların meydana çıxmasına səbəb olur ki, dilin inkişafında bu, mühüm göstəricilərdən biridir. Belə bir proses, bir tərəfdən də, üslubiyyat elminə yeni töhfələr verməkdə faydalıdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin leksik-grammatik faktları dilçilik elminin bir neçə istiqamətdə inkişafına kömək edir. Bu baxımdan, əvəzlik də özünə xas olan üslub çalarlarına malikdir. Onun bir sıra məna növləri, xüsusilə də sual əvəzlilikləri, bu anlamda, maraqlı leksik-grammatik vahidlər hesab olunur. Təsədüfi deyildir ki, türk dillərində əvəzlik üslub imkanları baxımından zəngin dil faktları kimi dəyərləndirilir. Bundan başqa, "əvəzlik cümlələrin tərkibində və ya onların arasında struktur-grammatik əlaqələr əmələ gətirir" (2, 86). Bu baxımdan, ən azı iki əsas nitq hissəsini əvəz edə bilən "nə qədər?" sual əvəzliyinin dildəki maraqlı üslub məqamları diqqəti çəkir.

"Nə qədər?" sözü sual əvəzliyi kimi maraqlıdır və o, həm iki əsas nitq hissəsini – sayı və zərfi əvəz etmək funksiyasını daşıyır, həm də əsas nitq hissəsi olaraq leksik və qrammatik məna daşıyaraq müstəqil sual kimi işləndiyindən sintaksisdə cümlə üzvü olmaq imkanına malikdir.

"Nə qədər?" sual əvəzliyi dildə fəallığı ilə seçilən leksik-grammatik vahidlərdən olaraq həm morfoloji, həm də sintaktik

baxımdan maraqlı dil faktlarından biri kimi aktiv mövqedir. O həm sadə, həm də mürəkkəb cümlənin tərkibində iştirak edir. “Nə qədər?” sözü dilimizdə, əsasən, ondan çox məqamda özünü göstərir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. “Nə qədər?” sözü sayın əvəzində işlənir, özündən sonrakı ismi kəmiyyət baxımından izah edir və cümlədə təyin olur:

Nə qədər arzular qayıdır geri

Durnalar qayıdanda (3, 81).

Nə qədər axşamlar gəlib dünyaya,

Belə faciəli axşam gəlməyib (3, 199).

2. “Nə qədər?” sözü zərfin yerində işlənir. Bu zaman o, hərəkətin (felin) kəmiyyətini, qədərini ifadə edir və sintaksisdə cümlənin (və ya misranın) felin xəbərini miqdar baxımından izah edərək kəmiyyət zərfliyi kimi cümlə üzvü olur:

Yayda kölgəliyə qızlar gələndə

Çinarlar nə qədər vüqarlanırlar (3, 12).

3. “Nə qədər?” sözü xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək sintaksisdə ismi xəbər kimi işlənir. Məlumdur ki, əsas nitq hissələri, hətta bəzən bəzi köməkçi nitq hissələri xəbərlilik kateqoriyasının morfoloji əlamətlərindən birinin – dırışkilçisini qəbul edərək (məsələn: Ümidin yarısı bəlkədir) cümlənin xəbəri olur. Bu baxımdan, “nə qədər?” sual əvəzliyinin cümlənin xəbəri kimi işlənməsi məqamları diqqəti çəkir:

Görən, nə qədərdir dünyanın yaşı?

4. “Nə qədər?” sözü təyin budaq cümləsinin formalaşmasında iştirak edir. Məlumdur ki, “nə qədər?” əvəzlik olaraq ya sayın, ya da zərfin yerində işlənir. O, isimlərin əvvəlində gələrək onların kəmiyyətini ifadə edən sual əvəzliyi kimi miqdar sayını əvəz edir və belə hallarda sadə cümlədə və tabesiz mürəkkəb

cümlədə təyin olur, tabeli mürəkkəb cümlədə isə təyin budaq cümləsində bağlayıcı söz kimi budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi iştirak edir:

Nə qədər demişdiniz, o qədər kitab aldığ.

5. “Nə qədər?” sözü zaman budaq cümləsinin formalaşmasında iştirak edir. Belə ki, zaman budaq cümlələrinin bir qrupu “nə qədər”, “nə qədər ki” bağlayıcı sözlərinin iştirakı ilə yaranır və bu zaman baş cümlədəki işin (hərəkətin) icra zamanını bildirir:

Nə qədər dünya var, mən özüm varam,

Varam qışlarımla, baharlarımla (3, 195).

Nə qədər göylər var, mən səniniləyəm,
Nə qədər dəniz var, sən mənimləsən (3, 80).

6. “Nə qədər?” sözü kəmiyyət budaq cümləsinin formalaşmasında iştirak edir:

Nə qədər istəyirsinizsə, o qədər işləyək.

7. “Nə qədər?” sözü qarşılaşdırma budaq cümləsinin formalaşmasında iştirak edir. Belə məqamlarda o ya qarşılaşdırma mənasını yaradan -sa, -sə şərt şəkilçisi + -da, -də bağlayıcısı ilə birlikdə, ya da bu vasitələr olmadan, lakin həmin mənanı (qarşılaşdırma mənasını) saxlayaraq işlənir:

Nə qədər qol-qanad açsa da ilham,

Mən ana torpağın sinəsindəyəm.

Nə qədər göylərə uçsa da ilham,

Mən yerin cazibə qüvvəsindəyəm (3, 3).

Dedilər Mil düzü qaldı Sevilisiz,

Nə qədər dedilər, mən inanmadım (3, 186).

8. “Nə qədər?” sözü tamamlıq budaq cümləsinin də olduğu qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında iştirak edir:

Nə qədər bahar var azər elində,

Deyin ki, mənəm!

Nə qədər çinar var azər elində,
Deyin ki, mənəm! (3, 203).

9. “Nə qədər?” sözü əlamətin dərəcəsini bildirir:

Nə qədər xoş gəldi il dalınca il,
Əmək ömrümüzün mənası oldu.

Zülmətli çadradan sıyrılan Sevil
Min belə Sevilin anası oldu (3, 188).

Sanki səs yayıldı çölə, çəmənə:

– **Düz deyir,**

– **Düz deyir,**

– **Düz deyir Sevil!**

Gərək borcumuzu verək Vətənə,

Nə qədər ağıllı söz deyir Sevil (3, 193).

Nə qədər şən keçdi onunçün zaman

İnsan da bu qədər deyib gülürmi? (3, 181).

10. “Nə qədər?” sözü ədat kimi işlənir. Dildə elə məqamlar vardır ki, “nə qədər?” sözü sual əvəzliyi anlamından uzaqlaşaraq qüvvətləndirici ədat kimi özünü göstərir. Bu zaman o, “necə” ədatının sinonimi olaraq diqqəti çəkir:

Nə qədər əzizdir bu su, bu torpaq, –

Var bizim Xəzərə bənzərin sənin (3, 163).

Nə qədər gözəldir Mil düzü, dostlar!

Gözəldir axşamı, gündüzü, dostlar! (3, 195).

11. “Nə qədər?” sözü mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin tərkibində işlənir:

Nə qədər avtobus var,

Xalamın nişanıdır (3, 146).

Nə qədər dünyada sevən ürək var,

Mənim ürəyimdür, mənim ürəyim (3, 156).

Araşdırmalar göstərir ki, “nə qədər?” sual əvəzliyinin dildə işlənmə məqamları çox, üslub imkanları zəngindir. “...Əvəzliliklər digər nitq hissələrindən, hər şeydən əvvəl, ümumilik ifadə etməsi ilə fərqlənir. Əvəzlilik ifadə olunan bu ümumilik və ya qeyri-müəyyənlik isə üslubi məqamda müəyyənləşir və konkretləşir” (1, 223).

Beləliklə, dildəki sözlər adi nitq vahidləri deyil, onlar bəzən bir neçə məqamda işlənərək müxtəlif üslub çaları yaradan vasitələrdir. Bu baxımdan da, sözlər bircəhətli deyil. Dilimiz çoxsaylı üslub özəllikləri ilə zəngindir. Bu məsələdə sözlərimizin məcazlaşma keyfiyyəti ön sırada durur. Məna və üslub çaları ilə zəngin olan sözlər dilimizin, xüsusilə də, bədii dilin və üslubiyyət elminin keyfiyyət baxımından inkişaf və zənginləşməsində mühüm rol oynayırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Azərtədrisnəşr, 1962.

2. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət. Bakı, ADPU, 2005.

3. Nəbi Xəzri. Dəniz, göy, məhəbbət. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965.

XÜLASƏ

“NƏ QƏDƏR” SÖZÜNÜN ÜSLUB İMKAARI

Məqalədə “nə qədər” sual əvəzliyinin dildəki işlənmə məqamlarından danışılır. Bu baxımdan, onun üslub imkanları üzə çıxarılır. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər faktik materialla əsaslandırılır.

РЕЗЮМЕ

СТИЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ СЛОВА «СКОЛЬКО?»

В статье затрагиваются моменты использования в языке вопросительного местоимения «сколько?». С этой точки зрения выявляются возможности стилового использования в языке данного местоимения. Вдвинутые научно-теоретические мысли основываются фактическими материалами.

SUMMARY

STYLISTIC POSSIBILITIES OF THE WORD “HOW MANY?”

It is spoken about usage ways of the interrogative pronoun “how many” in the article. From this point of view its stylistic possibilities are cleared. The given scientific – theoretical conceptions in the article are grounded on real facts.

TƏLİM PROSESİNDƏ SƏHVLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞ

Gülnur ABBASOVA,
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

Açar sözlər: Təlim, səhv, aradan qaldırmaq, qruplaşdırmaq, istiqamət

Ключевые слова: обучение, ошибка, устранение, направление

Key words: Education? Error eliminate, to group, divecton

Təlim öyrənmə ilə daha çox bağlı olan prosesdir. Öyrənmələr insanların digər qruplarından fərqli olaraq nisbətən az təcrübəyə malik olan adamlardır. Onların səhvetmə ehtimalı daha böyükdür. Səhvetmənin səbəbləri müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, səhvetməni normal olmayan hal kimi qiymətləndirmək olarmı? Birmənalı şəkildə söyləmək olar ki, yox, səhvetmə insana məxsus normal haldır. Səhvlərin aradan qaldırılması ilə bağlı aparılan işlər şagirdləri axtarırsa, səbəbləri müəyyənləşdirmək üçün cəhdlərə istiqamətləndirməlidir.

Səhvlər üzərində iş təlimdə ən həssas məsələlərdəndir. Təsadüfi deyil ki, müdriklər bu barədə maraqlı fikirlər söyləyiblər. Belə fikirlərdən birinə nəzər salaq: Uşaqlarda səhvetmə qorxusu onların səhvetmə ehtimallarını daha da artırır. Belə hallar uşaqların müstəqilliyini, sərbəstliyini qat-qat azaldır və onlar böyüdükcə sərbəst fəaliyyət göstərməkdən çəkinirlər. Uşaqların sərbəstliyi azalır və təcridən yox olur.

İlk baxışda paradoksal bir təsəvvür yaranır: Bəs nə etməli? Səhvlərdən tamamilə qaçmaq mümkün deyil. Səhvlər isə şagirdin sonrakı fəaliyyətinə olduqca mənfi təsir göstərir. İlk nəticə budur ki, təlim prosesində meydana

çıxan səhvlərin mənfi psixoloji təsirini aradan qaldırmaq lazımdır. Lakin sonrakı iş də yaddan çıxarmalıdır: Şagirdlərə səhvlərlə barışmamaq, onları aradan qaldırmaq məqsədilə lazım olan keyfiyyətlər tərbiyə etmək üçün səmərəli iş aparılmalıdır.

Səhvlərə düzgün münasibət yaratmaq, onlardan qorxmamaq, ruhdan düşməmək üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində şagirdlərlə aparılan işlər məzmun etibarını ilə rəngarəngdir. Əsas diqqət sinif kollektivində mövzu üzrə cavab verən, fikir bildirən şagirdə düzgün münasibət formalaşdırmağa yönəldilməlidir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, tədris materialı üzrə hər hansı materialı izah edən şagirdin səhvlərinə sinifdə reaksiya birmənalı olmur.

Daha çox özünü göstərən hal isə həmin şagirdə yoldaşlarının və ya onlardan birinin mənfi reaksiyası, bu reaksiyanı müxtəlif üsullarla bildirməsidir. Adətən, belə hallarda sinifdə kinayəli gülüşlər səslənir. Belə gülüşlər isə tədris materialını şərh edən şagirdə sarsıdıcı təsir göstərir. Nəticədə həmin şagirdə qorxu hissi, çəkingənlik, özünəqapanma yaranır. Belə şagirdlər yeganə "çıxış yolunu" mümkün qədər az cavab verməkdə, sorğu-suallarda iştirak etməməkdə,

təlim prosesində həm müəllimlə, həm də sinif yoldaşları ilə ünsiyyətdən qaçmaqda görürlər. Nəticə aydındır: Belə şagirdlər yavaş-yavaş "zəiflər" cərgəsinə qoşulur, kollektivə qaynayıb, qarışmır, özlərinə qapanırlar.

Şagirdlərin bir-birilərinə belə münasibətlərinin aradan qaldırılması üçün tərbiyəvi işlərin aparılması zəruridir. Mərhum professor, tanınmış psixoloq Muxtar Həmzəyev haqlı olaraq yazırdı ki, aparılan tərbiyəvi işlərin səmərəsi daim diqqət mərkəzində olmalıdır. "Şagirdin xarici təsirlə daxili aləminin qarşılıqlı əlaqəsinin, ona göstərilən xarici təsirlə şəxsi münasibətinin xarakteri burada mühüm rol oynayır... Təcrübə göstərir ki, qarşılıqlı təsir düzgün qurulmadıqda, qeyri-uyğun rəhbərlik stili tətbiq olunduqda bəzən uşaqlar tərbiyəçinin tələblərinə formal şəkildə də tabe olmur, özünü ona qarşı qoyur, öz şəxsi əqidəsində qalır. Belə olduqda, adətən, uşaq kollektivdən ayrılır, özünə məktəbdənkənar yoldaşlıq mühiti-referent qrup seçir" (1, səh.59).

Bəhs olunan kontekstdə sinifdaxili münasibətlərin normal səviyyəyə gətirilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. Şübhəsiz, sinif yoldaşlarının səhvlərinə şagirdlərin belə münasibəti birmənalı şəkildə davranışda kök salmış xüsusiyyətlər kimi qiymətləndirilə bilməz. Mümkündür ki, baş verdiyi andaca belə halların aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməməsi yanlışlıqların daha da genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ona görə də müəllim təlimdə şagirdlərin nöqsanlarına kollektivdə düzgün münasibət yaratmağa çalışmalıdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində belə işlərin aparılmasına geniş imkanlar vardır. Konkret tədris mövzundan asılı olmayaraq müəllimin yaranmış situasiya ilə bağlı ədəbi mümunələrdən, atalar sözlərindən... faktlar gətirməsi olduqca faydalı nəticə verir. Məsələn, müəllim elə həmin andaca, yaxud dərslərin digər məqamlarında "Gülmə qonşuna, gələr başına" atalar sözünü misal gətirir. Əlavə edir ki, heç kəs səhvlərdən sığortalınamayıb. Hər bir adam səhv edə bilər. Siz yoldaşınıza gülürsünüzsə, əslində özünüzün buraxacağınız səhvlərə onların da gülmələri üçün zəmin yaradırsınız. Yaxşı dost o adama deyər ki, gülmək əvəzinə, səhvlərin təkrarlanmaması üçün sinif yoldaşına kömək etsin.

Səhvlərin başvermə səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi müəllimin mühüm vəzifələrindəndir. Tədqiqatlar göstərir ki, təlimdə mənimsəmənin nəticəsinə təsir göstərən səhvlərin böyük əksəriyyəti ümumiləşdirmə ilə bağlı olur. Şagirdlər konkret tədris materialından çıxan ümumiləşdirici nəticəyə gələ bilmədiklərindən xaraktercə yaxın olan səhvlərə yol verirlər. Düzgün ümumiləşdirmə aparılmaması səbəbindən yaranan səhvlər ayrı-ayrı siniflərdə fərqli səciyyə daşıyır. Məsələn, ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris olunduğu 5-ci siniflərdə ümumiləşdirmə daha çox tədris materialının (mövzunun)

öyrənilib, öyrənilməməsi kimi başa düşülür. 6-cı, 7-ci siniflərdə ümumiləşdirmə mətnindən (materialdan) çıxan tərbiyəvi nəticə ilə əlaqələndirilir. Şagirdlər materialın xarakterindən asılı olaraq belə ümumiləşdirici nəticələrə gəlirlər: "Dost dostu darda qoymaz". "Böyüklərə hörmət borcumuzdur", "Vətən ana kimi müqəddəsdir" və s. Amma bütün hallarda səhvlər ümumiləşdirmə ilə bağlı olur və təlim fəaliyyətinin nəticəsinə mənfi təsir göstərir. Psixoloqlar müəllim fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirən amillərdən biri kimi də məhz bunu nəzərə çatdırırlar: Professor M.Həməzəyevin qeyd etdiyi kimi, müəllim əməyinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən psixoloji göstəricilər, hər şeydən əvvəl, təlim-tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsi zamanı şagirdlərin və müəllimlərin psixi inkişaflarında baş verən keyfiyyət dəyişmələri (əqli, əxlaqi, şəxsi) ilə bağlıdır (1, səh.219).

Əqli inkişafın səviyyəsi isə, şübhəsiz, şəxsin (şagirdin) ümumiləşdirmə bacarığı ilə müəyyənləşir. Şagird dil və ədəbiyyatla bağlı faktları, hadisələri sadəcə öyrənir, əzbərləyir, yoxsa onlardan çıxan ümumiləşdirici nəticəni müəyyənləşdirə bilər? Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərinin nəticəsi şagirdlərin ümumiləşdirmə bacarıqları ilə düz mütənasibdir: Ümumiləşdirmə bacarığı varsa, təlimin, konkret bir tədris materialı üzrə təşkil olunmuş dərslin nəticəsinə səmərəli hesab etmək olar.

Ümumiləşdirmə yaddasaxlama ilə

birbaşa əlaqədardır. Ümumiləşdirmə bacarıqlarının olması yaddasaxlamayı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə yaxşılaşdırır. P.S.Jedekin tədqiqatlarına əsaslanan A.Məmmədov belə bir nəticəyə gəlir ki, ümumiləşdirmə bacarıqları ümumiləşdirilmiş qaydaların yadda saxlanılmasını asanlaşdırır. Yaddasaxlamayanın səmərəli üsullarından biri materialın məzmunundan çıxan nəticənin ümumiləşdirilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də təlim prosesində diqqət təkcə mətnin (materialın) öyrənilməsinə deyil, mətndən çıxan ümumi nəticənin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilməlidir (2, səh.104).

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində ümumiləşdirmə bacarıqları üzrə səmərəli iş aparıldıqda şagirdlər yuxarı siniflərdə daha düzgün nəticələrə gəlir, hər hansı materialın öyrənilməsində əsas məqsədin ümumiləşdirmə olduğuna inanırlar. Bu halda şagirdlər tədris materialından təkcə tərbiyəvi nəticə çıxarmır, həm də elmi ümumiləşdirməyə gələ bilirlər.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində ümumiləşdirmələr həm konkret mövzular üzrə, həm də fənlərin tədrisinin yekunlaşdırılması zamanı aparılır. Məsələn, M.P.Vaqifin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı konkret mövzunun tədrisindən çıxan ümumiləşdirici nəticələr pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlinin təqdim etdiyi aşağıdakı sxem üzrə aparılır (3, səh. 47): Vaqif şair və dövlət xadimidir; Vaqif ailə başçısı kimi; Vaqifin sadə adamlara münasibəti və s. Bu fikirlər

həm də şairin həyatının öyrənilməsi (konkret bir mövzudan) nəticəsində yaranan ümumiləşdirmələrdir.

Ədəbiyyat fənninin ümumtəhsil proqramları üzrə nəzərdə tutulmuş bütün materialların tədrisi başa çatması ilə yaranan ümumiləşdirmələrə bədii ədəbiyyatın həyatı, ətraf aləmi obrazlı şəkildə təsvir etməsi, yazıcının həyat hadisələrini ancaq gördükləri kimi deyil, görmək istədiyi kimi də təsvir etməsi ehtimalı, bədii obrazların tərbiyə vasitəsi olması, ayrı-ayrı janrlarla bağlı anlayışları və s. misal göstərmək olar.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində ümumiləşdirmələr üzrə işlərin səmərəli təşkili səhvlərin aradan qaldırılmasının ən səmərəli yollarıdır. Məhz bu ümumiləşdirmələr, anlayışların dərki şagirdlərə ismi sifətdən, qəzəli qoşmadan, romanı povestdən... səhvsiz fərqləndirməyə imkan verir. İnteraktiv təlim üsullarından istifadə, şagird fəallığının təmin edilməsi, təlimin, öyrənmənin şagird üçün əhəmiyyətinin inandırıcı şəkildə aydınlaşdırılması, yaradıcı tapşırıqlar üzrə işlər də təlim prosesində səhvlər üzərində işin faydalı yollarındandır. Müəllim bu yollardan

tədris materialının konkret məqsədinə uyğun səmərəli istifadəni həmişə diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ə.Həməzəyev, Pedaqoji psixologiya. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı-1991
2. A.Məmmədov, Məktəblilərdə hafizənin xüsusiyyətləri. Bakı, Maarif-1974
3. B. Həsənov, Bədii əsərlərin obrazlar üzrə təhlili. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2015 №2

XÜLASƏ

Təlim prosesində səhvlər üzərində iş

Məqalədə təlim prosesində səhvlər üzərində işlərdən bəhs olunur. Faktlar Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri nümunəsində aydınlaşdırılır. Səhvlərin aradan qaldırılması yolları göstərilir.

РЕЗЮМЕ

Работа над ошибками в процессе обучения

В статье говорится о работе над ошибками в процессе обучения. Факты изучаются на примере уроков азербайджанского языка и литературы. Разъясняются пути устранения ошибок.

SUMMARY

Work on errors in education process

The article deals with the work on the errors. The facts are clarified with the models of Azerbaijani and literature lessons. Here explained the ways how to eliminate the errors.

M.A.ƏRSOYUN "İSTİQLAL MARŞI" ŞEİRİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDlərƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN AŞILANMASI

Bilal HƏSƏNLİ,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: istiqlal, ədəbiyyat, dərs, vətənpərvərlik, müəllim, şagird, şeir, təhlil, məzmun, metod, qrup

Ключевые слова: независимость, литература, образовательная, патриотическое, педагогика, студенты, поэзия, обзоры, содержание, методы, группа

Key words: independence, literature, educational, patriotic, teachers, students, poetry, reviews, content, methods, group

Qardaş Türkiyənin böyük sənətkarı M.A.Ərsoyun "İstiqlal marşı" əsəri ədəbiyyat təlimi prosesində gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından geniş imkanlar yaradır. Türk xalqlarının birliyi, müstəqilliyi ideyasını bütün həyatı və yaradıcılığı boyu həyat amalına çevirən Məhmət Akif Vətənin azadlığı, müstəqilliyi ideallarının tərənnümçüsü kimi şöhrət tapmışdır. Şairin dillər əzbəri olan "İstiqlal marşı" şeiri uzun illərdir ki, respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində uğurla tədris olunur.

Müsbət haldır ki, Məhmət Akif Ərsoyun "İstiqlal marşı" şeiri Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərinə də salınmış, əsərin tədrisi üçün xüsusi dərs saatları ayrılmışdır. Həmin dərs saatlarında əsərin məzmununun mənimsədilməsi, təhlili, mövzu, problem üzrə qazanılmış biliklərin interaktiv metodlardan istifadə ilə tətbiqi və ümumiləşdirilməsi zəminində gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi nəzərdə tutulur.

Dərslərdə türk xalqlarının birliyi uğrunda alovlu mübariz, xalq şairi B.Vahabzadənin aşağıdakı sözləri şagirdlərin diqqətinə çatdırılır: "Məhmət

Akif XX əsrin ən böyük türk şairidir. Mən bir zamanlar Azərbaycan milli marşını yazmaq fikrinə düşdüm. Bunun üçün dünyanın nə qədər milli marşı varsa, hamısını diqqətlə oxudum, təhlil etdim. Nəhayət, qərara gəldim ki, Məhmət Akifin yazdığı milli marşa bərabər milli marş yoxdur. Hələ onun "Çanaqqala şəhidləri" şeirini demirəm. Dünyaya şəhidi ondan gözəl təsvir edən ikinci bir şair gəlməmişdir."

İlk dərs saatında əsərin mənimsənilməsi üzrə iş aparılır. **Motivasiya, problemin qoyuluşu** mərhələsində işi fərqli variantlarda təşkil etmək olar. İlk növbədə dərslərdəki "Yada salın" başlıqlı sualların əsasında yığcam müsahibə aparmaqla və motivasiya yaratmaq tədqiqat sualını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dövlət himni haqqında nə bilirsiniz?
Dinlədiyiniz dövlət himnlərində diqqətinizi daha çox çəkən nə olub?

Digər bir variant aşağıdakı məzmununda ola bilər: İnternetdən (You tube) https://www.youtube.com/watch?v=2Dyj8_5XV5o saytıdan Məhməd Akif Ərsoyun şeirləri olan videomateriala baxış təşkil olunur. Şeirlərin təsirli musiqi sədaları altında təqdimi şagirdlərdə emo-

sional ovqat yaradır. Müəllim "Dinlədiyiniz şeirlər, musiqi parçaları sizdə hansı duyğular oyadı?", "Şairin əsərlərinin böyük maraqla oxunmasına səbəb, sizcə, nədir?" sualları əsasında yığcam müsahibə aparır, nəticədə tədqiqat sualı formalaşdırılır.

Tədqiqat sualı: İstiqlala, müstəqilliyə həsr olunmuş əsərlərdə, sizcə, hansı hiss və düşüncələrə daha geniş yer verilir?

Fərziyyələr dinlənir və təkrara yol verilmədən qeyd edilir.

Tədqiqatın aparılması. Şeirin oxusu üzrə iş fərqli məzmununda təşkil edilə bilər; fərdi səssiz oxu, səslə oxunun dinlənməsi, ikihissəli gündəlik və s. tətbiqi mümkündür. İkihissəli gündəlikdən istifadə şagirdlərin əsəri bütövlükdə necə qavradıqlarını, mətnaltı mənaları hansı səviyyədə başa düşdükələrini aşkara çıxarmaq baxımından daha faydalıdır. Bu oxuya üstünlük verən müəllim mövqeləri yaxın olan şagirdlərə birləşərək kiçik qruplar yaratmağı təklif edir. Şagirdlər qrup daxilində fikirlərini dərinləşdirmək, cavablarını dəqiqləşdirmək imkanı qazanırlar.

Əsərin məzmununun öyrənilməsi üzrə dərslərdə təklif olunmuş tapşırıqlar fərqli iş formalarının tətbiqi ilə yerinə yetirilə bilər. 1-ci tapşırığın suallarına (Əsər kimə

müraciətlə yazılıb? və s.) cavabların fərdi hazırlanması məqsədəuyğundur. 2-ci tapşırığın kiçik qruplarda yerinə yetirilməsini təşkil etmək olar. Yaxud tapşırıqların üzərində cütlük şəklində işləyən şagirdlər sonra kiçik qruplarda birləşib cavablarını dəqiqləşdirə bilərlər.

Əsəri oxuyun (bunu fərdi səssiz oxu, səslə oxunun dinlənməsi və s. şəkildə yerinə yetirə bilərsiniz), sonra parta yoldaşınızla birlikdə aşağıdakı suallara diqqət yetirməklə məzmun üzərində düşünün.

– Əsər kimə müraciətlə yazılıb?
– Şair bayrağı nə münasibətlə xatırlayır?

– Şeirdə Qərb necə xatırladılır?
– Həmvətəninə "arkadaş" deyərək müraciət edən şair ona nəyi tövsiyə edir?

– Şairin İlahidən istəyi nədir?
– Şair öz vətəni, xalqı haqqında hansı fikirdədir?

– Şeirdə şəhidlər haqqında hansı fikirlər söylənilir?

– Şeiri oxuyarkən gözünüzün önündə hansı hadisələr, kimlərin obrazı canlandı?
Kiçik qruplarda birləşib aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin.

Misralarda ifadə olunmuş fikri aydınlaşdırıb iş vərəqində, yaxud dəftərinizdə qısaca yazın.

Mən əzəldən bəridir hür yaşadım, hür yaşaram. Hansı çılgın mənə zəncir vuracaqmış? Şaşaram!	
Arkadaş! Yurduma alçaqları uğratma saqın. Sipər et sinəni, dursun bu həyasızca axın.	
Sən şəhid oğlusan, incitmə, yazıqdır atanı: Vermə, dünyaları alsan da, bu cənnət vatanı.	
Haqqıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyyət; Haqqıdır, Haqqı tapan millətimin istiqlal!	

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin növünü müəyyənləşdirib yazın. Fikrinizi əsaslandırın.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işləndiyi cümlələr	Bədii təsvir və ya ifadə vasitəsinin növü
Mən əzəldən bəridir hür yaşadım, hür yaşaram. Hansı çılgın mənə zəncir vuracaqmış? Şaşaram!	
Kükürmüş sel kimiyəm, bəndimi çeynər, aşaram. Yırtaram dağları, ənginlərə sığmam, daşaram.	
O mənim millətimin ulduzudur, parlayacaq; O mənimdir, o mənim millətimindir ancaq.	

Çıxardığınız nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi. Bu mərhələdəki işin səmərəli təşkili dərstdə uğurlu nəticənin əldə edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İlk növbədə qruplararası fikir mübadiləsi aparılır. Təqdimatların diqqətlə dinlənməsi, deyilənlərə fəal münasibət bildirilməsi təmin edilir.

Məlumdur ki, "İstiqlal marşı"nın məzmunu şagirdləri duyğulandırır, onlarda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ovqatını gücləndirir. Müəllim bu imkanlardan istifadə edərək əsər üzrə müzakirənin canlı keçməsinə, diskussiya səciyyəli olmasına çalışmalıdır. O, istiqamətləndirici suallardan istifadə etməklə ayrı-ayrı bəndlərdə əksini tapmış başlıca fikri, mətnaltı mənanı şagirdlərin müstəqil şərh etmələrinə nail olmalıdır. Müzakirə zamanı fərqli fikirlərin söylənməsi müzakirənin daha canlı keçməsinə səbəb olur.

Müzakirə zamanı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən necə istifadə olunduğuna,

dialoji nitq bacarığının hansı səviyyədə nümayiş etdirildiyinə diqqət yetirilir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması. Şeirdə ifadə olunmuş hiss və düşüncələrin diqqətlə araşdırılıb müzakirə edilməsi şagirdlərdə belə bir qənaətin möhkəmlənməsinə səbəb olur ki, milli azadlığa, Vətənin müstəqilliyinə həsr olunmuş əsərlərdə mübarizə əzmi, doğma yurda sonsuz məhəbbət hissi daha qabarıq əks olunur.

Evdə iş.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işləndiyi misraları seçib yazın. Onlardakı məcaz növünü qeyd edib, fikrinizi əsaslandırın.

İkinci dərs saati əsərin təhlili üzrə işə həsr olunur. Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsi təqdimatların dinlənməsi və müzakirəsi ilə həyata keçirilir. Müəllimin müvafiq qiymətləndirmə meyarlarından istifadə etməsi məqsəduyğundur.

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Müəllim motivasiyanı qarşıya qoyduğu

məqsəddən, təchizat imkanından, sinfin səviyyəsindən və s. çıxış edərək müxtəlif yollarla yarada bilər. Dərslərdəki "Düşünün" başlıqlı sual əsasında yığcam müsahibə aparmaq və nəticədə tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq vaxta qənaət baxımından məqsəduyğundur. Digər variant internetdən (You Tube <https://www.youtube.com/watch?v=t-mahTqM17E>) Türkiyə Cümhuriyyətinin himni olan "İstiqlal marşı"nın dinlənməsi ola bilər.

Tədqiqat sualı: Sizcə, şeirdəki hansı fikirlər onun dövlət himni kimi qəbul edilməsinə səbəb olub?

Tədqiqatın aparılması. Tədqiqat işini fərqli məzmununda və formada təşkil etmək mümkündür. Lakin bütün hallarda dərslərdəki "Əsərin təhlilinə hazırlaşın" mətninə və "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" başlıqlı tapşırığa müraciət edilməsi faydalıdır.

Tədqiqat kiçik qruplarda aparılırsa, "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" başlıqlı sualların əsasında (hər qrupa bir sual ayırmaqla) iş vərəqləri hazırlayıb şagirdlərə təqdim etmək olar. Qarşısına qoyduğu məqsəddən asılı olaraq, müəllim suallarda müəyyən dəyişiklik edə bilər.

Mətni oxuyun. Tapşırıqları yerinə yetirərkən ondakı fikirlərdən faydalanın.

Şeirin yazılmasının maraqlı tarixçəsi var. Milli mücadilə marşı yazmaq üçün Türkiyədə elan olunmuş müsabiqəyə 724 şeir mətni təqdim olunmuşdu. Qalibə mükafat veriləcəyini eşidən Məhmət Akif mükafat naminə milli marş yazmaq istəməmiş, yalnız təkiddi

xahişlərdən sonra şeiri müsabiqəyə təqdim etmişdir. 12 mart 1921-ci ildə millət vəkilləri qarşısında oxunan şeir böyük coşqu ilə qarşılanmış, bu möhtəşəm əsəri dinləyicilər ayağa qalxaraq alqışlamışlar. Türkiyənin milli marşı olaraq qəbul edilən bu şeirə görə aldığı mükafatı Məhmət Akif cəbhədəki əsgərlər üçün hərbi geyim tikən xeyriyyə cəmiyyətinə bağışlamışdır.

Şair bu şeirin özünə deyil, türk millətinə aid olduğunu söyləmiş, milli ruhu ifadə etdiyinə inanaraq, əsəri türk millətinə və onun qəhrəman ordusuna hədiyyə etmişdir.

Şairin fikrincə, əzəldən azad yaşayan, əsarətin nə olduğunu bilməyən millətin azadlığını əlindən almaq mümkün deyildir. O, əminliklə elan edir ki, türk milləti ölkəsinə yönələn təhdidlərə həmişə layiqli cavab verəcək, müstəqilliyini, azadlığını nəyin bahasına olursa-olsun, əbədi qoruyacaqdır.

Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin Qazanılmış zəfərin əbədi olacağına şairin inamı, sizcə, nədən irəli gəlir?

Vətənin azadlığına düşmən kəsilənlərə sənətkar necə münasibət bəsləyir? Suala əsərdən seçdiyiniz nümunələr əsasında cavab verin.

Şairin məhz şəhid oğluna müraciət etməsinə səbəb, sizcə, nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

Şeir müstəqilliyə, azadlığa, milli birliyə həsr olunmuş digər əsərlərdən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir? Onu tanış olduğunuz bir əsərlə (məsələn, "Türkün nəğməsi" ilə) müqayisə etməklə suala cavab hazırlayın. Cədvəldən istifadə etməyiniz faydalıdır.

s	Hansı cəhətlərinə görə müqayisə olunurlar?	Əsərlərin adı	
		“İstiqlal marşı”	

6. Şeir müəllif haqqında sizdə hansı təəssürat yaratdı? Onun mənəvi aləmindəki, xarakterindəki hansı cəhətləri qeyd edə bilərsiniz?

7. Vətənin azadlığı, müstəqilliyi problemi şeirdə bədii həllini necə tapıb? Münasibətinizi əsaslandırın. Cədvəldən istifadə edin.

Şair Vətənin azadlığı, müstəqilliyi probleminin həllini nədə görür?	Problemin bədii həllinə sizin münasibətiniz

8. Əsərdəki başlıca fikri – ideyanı necə izah edərsiniz? Fikrinizi əsaslandırmaq üçün cədvəldən istifadə edin.

s	Əsərin ideyasını daha qabarıq əks etdirən misralar	Nə üçün belə düşünürsünüz?

Qrupların fəaliyyətini izləyən müəllim qrup daxilində vəzifə bölgüsünün necə aparıldığına, hər bir şagirdin ümumi işə verdiyi töhfənin nədən ibarət olduğuna diqqət yetirir, ehtiyac yarandıqda istiqamətləndirici suallardan istifadə ilə kömək edir.

Qrupların hər biri üzərində işlədiyi tapşırığın tədqiqat sualı ilə əlaqəsini aydın təsəvvür etməlidir. Bu, qrup üzvlərinin daha diqqətli olmasına, fəaliyyətin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir edir.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi. Təqdimatların əsasında aparılan fikir mübadiləsi qrupların bir-birinin işinin məzmunu ilə ətraflı tanış olmalarına

imkan yaradır. Bu mərhələdə qrupların bir-birinə sual verməsi, bu və ya digər məsələyə – deyilənlərə aydınlıq gətirilməsini xahiş etməsi və s. mümkün və faydalıdır. Müzakirədə şagirdlərin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən necə istifadə etməsi, dialoji nitq bacarığını hansı səviyyədə reallaşdırması diqqət mərkəzində saxlanılır.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması mərhələsində indiyə qədər deyilənlərin ümumi ideya halına salınması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Şagirdlər şeirdə insanın millət, vətən uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olması, öz həyatının mənasını xalqına, doğma yurda xidmətdə görən

insanın hiss və duyğularının öz bədii əksini tapdığını qeyd edirlər. Şagirdlər belə bir qənaətə gəlirlər ki, bu əsərin hamı tərəfindən sevilməsinə, milli himn kimi qəbul edilməsinə başlıca səbəb azadlıq, tərəqqi üçün zəruri olan milli birliyi, əzmlə, fədakarlıqla aparılan azadlıq mübarizəsini əks etdirməsi olmuşdur.

Evdə iş

Kitabxanadan və ya internetdəki mənbələrdən (google.az, YouTube) Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət himnləri haqqında məlumat toplayın.

Üçüncü dərdsə ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsi şifahi təqdimatların dinlənilməsi və müzakirəsi ilə müəyyənləşdirilir. Müəllimin müvafiq qiymətləndirmə meyarlarından istifadə etməsi məqsəduyğundur.

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Müəllim şagirdlərə müraciətlə qeyd edir ki, Dövlət himni milli və dövlət bayramlarında, tarixi günlərdə, rəsmi

mərasimlərdə, beynəlxalq tədbirlərdə, təhsil müəssisələrində həmişə ayaq üstə, böyük coşqu ilə, qürurla oxunur və dinlənilir. Sizcə buna səbəb nədir?

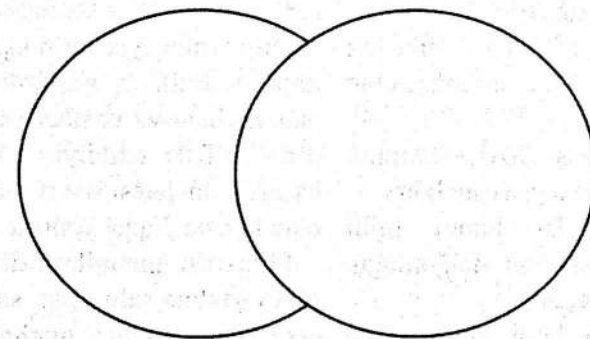
Müzakirə nəticəsində tədqiqat sualı formalaşdırılır:

Tədqiqat sualı: Dövlət himnində böyük diqqət və qayğının göstərilməsinə səbəb nədir?

Fərziyyələr dinlənilir və təkrara yol verilmədən lövhədə yazılır.

Tədqiqatın aparılması. Bu mərhələdə fərqli iş formalarından istifadə etmək olar. Məsələn, 1-ci və 2-ci tapşırıqların kiçik qruplarda, 3-cü, 4-cü tapşırıqların cütlük şəklində, 5-ci tapşırığın isə fərdi yerinə yetirilməsi məqsəduyğundur. Həmin tapşırıqların bütövlükdə kiçik qruplarda icra etdirilməsi də mümkündür.

“İstiqlal marşı”nı öyrəndiyiniz digər əsərlə – B.Vahabzadənin “Vətəndaş” şeiri ilə müqayisə edin. Çıxardığınız nəticəni müqayisə cədvəlində, yaxud Venn diaqramında qeyd edin.

2. Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin Dövlət himnlərinin mövzu, məzmun, ideya və musiqi baxımından oxşar cəhətlərini aydınlaşdırın. Cədvəldən istifadə edin.

s.	Hansı cəhətlərinə görə müqayisə olunurlar?	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni	Türkiyə Cümhuriyyətinin Dövlət Himni – “İstiqlal marşı”
1	Mövzu		
2	Məzmun		
3	İdeya		
4	Musiqi		

3. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Mən bu gün bildirmək istəyirəm ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Xalq Cümhuriyyətinin bugünkü nəsilərə qoyub getdiyi ən dəyərli miraslardan biri Azərbaycanın bu gün biz qəbul etdiyimiz, qanunla istifadə etdiyimiz dövlət himnidir və bir də Azərbaycanın dövlət bayrağıdır.”

Ulu Öndərin Dövlət himni və bayrağımıza verdiyi yüksək qiymət, sizcə, nə ilə əlaqədardır?

Ulu Öndər “bir millət, iki dövlət” sözlərini hansı münasibətlə demişdir? Bu fikri necə başa düşürsünüz?

Himn haqqında doğru fikirləri müəyyənləşdirin. Onlara münasibət bildirin.

Hər bir vətəndaş Dövlət himnini bilməli, ona hörmətlə yanaşmalıdır.

Ölkəmizin Dövlət himni milli vətənpərvərlik hislərinin dolğunluğu, mübariz ruhu ilə seçilir.

Himnin sözləri kimi musiqisi də gözəl olmalıdır.

Himnimiz bizi Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü, bölünməzliyi uğrunda mübarizəyə səsləyir.

Himn səslənərkən onun oxusuna qoşulmamaq, dinləmək daha

məqsədəuyğundur.

Tapşırıqların tələbləri, yerinə yetirilməsi qaydaları barədə tövsiyələrin verilməsi vacibdir. Məsələn, 1-ci tapşırığın (“İstiqlal marşı”-ni öyrəndiyiniz digər əsərlə - B.Vahabzadənin “Vətəndaş” şeiri ilə müqayisə edin) üzərində işləyən qrupa müqayisəni hansı istiqamətdə aparmağın səmərəli olması barədə tövsiyə vermək faydalıdır. Bundan sonra qrupların təqdimatları əsasında **məlumat mübadiləsi və müzakirə** aparılır. Təqdimatlar diqqətlə dinlənir, suallar verilir, rəy bildirilir. Müzakirəni is-tiqamətləndirici suallarla idarə edən müəllim müqayisələrin aparılmasına, tutarlı misalların göstərilməsinə nail olur. Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən necə istifadə edildiyinə, dialoji nitq bacarığının hansı səviyyədə nümayiş olunduğuna diqqət yetirilir.

Fikirlərin ümumiləşdirilməsi, vahid ideya şəklinə salınması, son nəticənin çıxarılması növbəti mərhələdə həyata keçirilir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması mərhələsində şagirdlərin himnə, eləcə də digər dövlət rəmzlərinə vətəndaş münasibəti barədəki qənaətləri dolğunlaşdırılır və

möhkəmləndirilir.

Çıxarılmış nəticələrin fərziyyələrlə, tədqiqat sualı ilə müqayisəsinə ayrıca diqqət yetirilir.

Evdə iş

Kitabxana və ya internetdəki mənbələrdən (google, vikipediya) Məhmət Akif Ərsoyun vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsərlər barədə məlumat toplayın.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar.Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya. I kitab. Bakı:Azərbaycan nəşriyyatı. 1999.

2. Məhmət Akif Ərsoy. Birlik, Türkün 101 şairi. Bakı: Yazıçı, 1993.

3. Hüseynoğlu S., Həsənli B., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S.

4. “Ədəbiyyat.” VIII sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2015.

5. Həsənli B., Hüseynoğlu S., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. “Ədəbiyyat”. Müəllim üçün metodik vəsait. VIII sinif. Bakı: Bakınəşr, 2015.

6. “Türk Dünyasını İşıqlandıranlar: Məmməd Akif Ərsoy, Hüseyn Cavid” Beynəlxalq Konfransının materialları. 16-18 May 2013

РЕЗЮМЕ

Воспитание патриотических чувств у учащихся при изучении стихотворения М.А.Эрsoя «Марш независимости»

В статье освещается опыт преподавания произведения великого поэта братской Турции М.А.Эрsoя «Марш независимости» в школах Азербайджана. Это стихотворение долгие годы успешно изучается в общеобразовательных школах республики. В статье даются методические рекомендации по преподаванию этого стихотворения с использованием интерактивных методов.

SUMMARY

Instilling patriotic feelings of students in teaching M.A.Ersoya poem "March of Independence"

The article highlights the experience of teaching the works of the great poet of brotherly Turkey M.A.Ersoya "March of independence" in Azerbaijani schools. This poem many years successfully studied in the schools of the republic. The article provides guidelines for the teaching of the poem using interactive methods.

FONETİKANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

İsmayıl CAVADOV,
ADPİ-nin müəllimi

Açar sözlər: Fonetika, səslər, səslərin fiziologiyası, hərflər, sait, samit, fonetikanın tədrisi, interaktiv təlim, təlim metodları.

Ключевые слова: Фonetика, голоса, физиология голосов, буквы, гласные, негласные, обучение фонетики, интерактивное обучение, методы обучения.

Keywords: Phonetics, sounds, sounds physiology, letters, vowels, consonants, Phonetics teaching, interactive learning, training methods.

Fonetika dilin səs sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsidir. Fonetika dilin səs sistemini müəyyənləşdirir, fonem və fonem variantlarının akustik-fizioloji xüsusiyyətlərini öyrənib geniş fizioloji xarakteristikasını verir, fonetik qanunların, hadisələrin mahiyyətini aydınlaşdırır.

Bu şöbənin dilçilikdə əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, hər hansı bir dili öyrənərkən onun səs sistemindən başlamaq lazım gəlir. Dilin qrammatikasını da öyrənərkən də fonetikadan istifadə olunur. Sintaksisdə fonetik vasitələrin, fonetik ritmin əhəmiyyətli dərəcə də rol oynadığını da bura əlavə etsək, dilin səs sistemini öyrənməyin nə qədər lazımlı olduğunu asanlıqla başa düşmək olar.

Orta məktəbin aşağı siniflərindən şagirdlər fonetika haqqında ilk məlumatı savad təlimi prosesində alır və orfoqrafik vərdislərə dair bəzi sadə biliklər əldə edirlər. Lakin fonetika haqqında sistematik və ətraflı məlumatı onlar V sinifdə alırlar. Fonetika şagirdlərə orfoqrafiyanı və morfologiyayı əsaslı surətdə öyrədir, o

cümlədən onları düzgün tələffüzə yiyələndirmək üçün də əsas verir.

Müasir təlim texnologiyalarından və metodlarından istifadə etməklə fonetika haqqında yeni biliklər əldə olunmasına və aşağıdakı vərdislərə yiyələnmək mümkündür:

1. "Şifahi nitq və qiraət qaydalarını izləmək;
2. Orfoqrafik tələblərə riayət etməyin zəruriliyini gözləmək sayəsində düzgün yazılı nitqə yiyələnmək;
3. Səslərin fiziologiyasını bilmək nəticəsində dilin səslərini doğru tələffüz etməyə alışmaq". [1, s.53].

Professor Y.Kərimovun dediyi kimi, "Təlim metodlarından düzgün istifadə olunduqda şagirdlər idrak metoduna yiyələnir, biliklər əldə edir və onların təcrübədə tətbiqini öyrənirlər. Təlim metodu tədris prosesinin komponenti olduğundan digər komponentlər arasında onun yerini, qarşılıqlı əlaqələrini bilmək lazımdır." [6, s.15].

"Təlim metodu mürəkkəb, çoxcəhətli, çoxkeyfiyyətli bir sistemdir.

Təlimin məqsədi, məzmunu, qanunauyğunluqları, prinsipləri, formaları təlim metodunda öz əksini tapır. Nə işin məqsədi, nə məzmunu, nə də formaları metodların tətbiqi imkanlarını nəzərə almadan müəyyənləşdirilə bilməz. Bu imkanları məhz metodlar təmin edir. Metodlar didaktik sistemin inkişaf sürətinə təkan verir. Təlimdə tətbiq edilən metodlar irəli getməyə nə qədər imkan verərsə, təlimin səmərəsi də bir o qədər yüksək olar." [8, s.57].

əal (interaktiv) təlim metodlarına əsaslanan dərslərdə müəllim-şagird dialoqu, qarşılıqlı əməkdaşlıq prosesində yaradıcı fəaliyyət üstünlük təşkil edir. Nəticədə şagirdlərin idrak müstəqilliyi təmin olunur və biliklərin praktik tətbiqi həyata keçirilir.

Müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyasının yaradılması problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyini stimullaşdırır, yeni və zəruri olan biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsinə köməklik göstərir. Məsələn, Fonetika bəhsinin ilkin tədrisi zamanı müəllim şagirdlərə anlatmalıdır ki, fonetika dilin səs tərkibi haqqında elm deməkdir. Başqa sözlə desək, fonetika, ümumiyyətlə, səslər haqqında deyil, sözləri əmələ gətirən danışq səsləri haqqında elmdir. Sözlər danışq üçün, insanların fikirlərini başqalarına bildirməsi, bir-biri ilə ünsiyyət etməsi üçün vacibdir.

Sonra şagirdlər danışq səslərini

əmələ gətirən üzvlərlə tanış edilməlidirlər. Onlara aydın olmalıdır ki, ağ ciyərlər, səs telləri, damaq, dodaq və habelə ağız boşluğunda əmələ gələn maneələr dildəki samit və sait səslərinin yaranmasında iştirak edir.

Müəllimin müasir təlim texnologiyalarından yerində və düzgün istifadəsi şagirdlərdə danışq səsləri və onların meydana gəlməsi haqqında geniş təsəvvür yaradır, fonetikanın düzgün oxu qaydalarına yiyələnməsində nə kimi mühüm rol oynadığını və əhəmiyyətini başa salır.

Təlimin optimallaşdırılması nəticəsində şagirdin təşəbbüskarlığı, təlimə, proqram materialına marağı artır. O, təlim prosesinin fəal iştirakçısı olur.

Sinifdə tətbiq edilə bilən interaktiv təlim metodlarına beyin həmləsi, təqdimat, rollu oyunlar, şəxələndirmə, BİBO, insert, Venn diaqramı, kublaşdırma, diskussiya, karusel, debat, ziqzaq, dəyirmi masa və digər metodlar daxildir.

Onlardan birinin nümunəsi əsasında yuxarıda səslər və onların əmələ gəlməsində mühüm rol oynayan üzvlər haqqında məlumatın verilməsi üsulunu təqdim edək: Təqdimat dərslərin mühüm elementlərindən biridir. Bu zaman müəllim müxtəlif sxem, diaqram və slaydlardan hər hansı birini seçərək onlara dərslərdə qoyulan mövzu haqqında daha ətraflı şərh verir. Məsələn:

Səslərin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlər

-Ağ ciyərlər

-Səs telləri

-Damaq

-Dil

-Dodaqlar

-dişlər

-burun boşluğu

Şəklə əsasən danışq səsləri və danışq üzvləri haqqında məlumat verən müəllim mövzu əsasında debatin keçirilməsini də şagirdlərə təklif edə bilər. Debata qoşulan qruplar öz mövqeyini müdafiə etmək üçün əvvəlcədən ən güclü arqumentlər müəyyənləşdirir, faktlar əsasında öz fikirlərini söyləməyə və təsdiq etməyə çalışırlar. Məsələn, müəllimin “dodaqlarınızı büzməklə yavaşdan fit çalın. Bu səsə danışq səsi demək olarmı?” sualına qruplararası dialoq qurulur və onlar müəllimlərini belə inandırmağa çalışırlar:

I qrup: “Fit səsini danışq səsi kimi qəbul etmək olmaz. Çünki burada ağ ciyərlərimizdən gələn hava axını

maneəyə rast gəlmiş və nəticədə fit səsi yaranmışdır.”

II qrup: “Danışq səsləri isə danışq üzvlərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu zaman ağ ciyərlər, səs telləri, damaq, dil, dodaqlar, dişlər, burun boşluğu danışq səslərinin yaranmasına kömək edir.”

I qrup: “Ağ ciyərlərdən gələn hava axını səs telləri vasitəsilə səsə çevrilir. Dil, dodaqlar və başqa danışq üzvləri isə bu səsi müxtəlif cür dəyişdirir.”

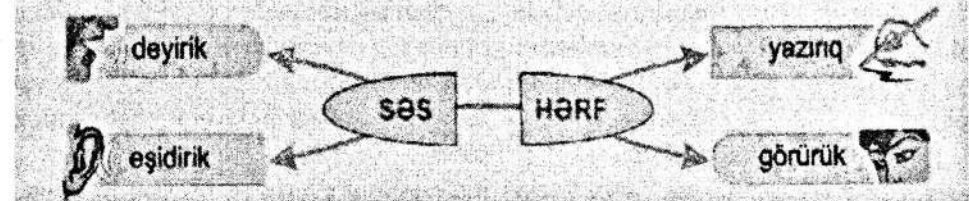
Müəllim: Danışq səsləri müxtəlif səslərdən ibarətdir. Bu səslərin mənbəyini də səs tellərinin titrəməsi təşkil edir. Danışq səslərinin akustik

xüsusiyyətləri onların yüksəkliyi, qüvvəsi, uzunluğu və tembrindən asılıdır.”

Burada əsas məqsəd səslərin necə əmələ gəldiyini öyrətmək, səsləri əmələ gətirən üzvlərlə tanış etməkdir. Belə izahat və təlim metodundan istifadənin köməyi ilə şagirdlər dərslərdən danışq səsləri haqqında onlara veriləcək tapşırığı müstəqil olaraq evdə işləyib dərk edə bilərlər.

Müəllim aşağıdakı sxemi təqdim etməklə şagirdlərə aydın olur ki, danışq səslərini tələffüz edir və eşidirik. Yazıda onlar hərflərlə işarə olunur. Hərfləri isə görür və yazırıq.

✓ Şərh. Aşağıdakı sxemi şərh edin.

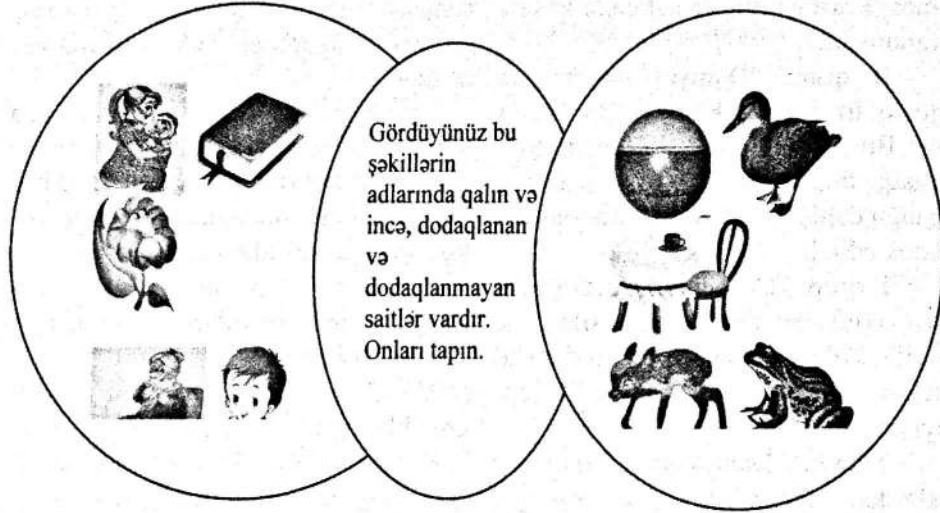
Hazırlanmış plakat və dərslərdən təklif olunan sxemə əsasən mövzuya aid açar sözləri araşdırılır. Material topladıqca qeydlər aparılır. Təqdimat yazılı və şifahi şəkildə verilə bilər. “Power Point” proqramında hazırlanmış slaydlar da dilimizdəki sait və samitləri uşaqlara kifayət qədər mənimsədə bilər. Məsələn:

Təlimin interaktiv metodları şagird müəllimin köməyi ilə tədris materialını dərindən mənimsəməyə kömək edir. Məktəblilər anlayışlar, obrazlar

vasitəsilə təlim fəaliyyətini aktivləşdirirlər.

Fonetikanın tədrisi zamanı Venn diaqramından istifadə də şagirdlərin tədris materialını asanlıqla qavramalarına kömək edir. Venn diaqramı kəsişən iki dairə əsasında təşkil olunur.

Dairələrin kəsişdiyi hissə iki ortaq əlaməti bildirir. Müqayisə priyomunun köməyi ilə belə təhlil aparıb, nəticəyə gəlmək uşaqlardan böyük fikri fəallıq tələb edir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, qrammatikanın fonetika bölməsinin tədrisində əyani vəsaitlərdən daha çox istifadə olunmalıdır.

Fonetika məşğələlərində istifadə edilən başlıca əyani vəsaitlər bunlardır:

1. Azərbaycan əlifbasına aid cədvəl;
2. Nitq aparatını göstərən şəkillər;
3. Bəzi sait və samitlərin tələffüzündə danışiq üzvlərinin vəziyyətini göstərən cədvəllər;
4. Dildə fonetik hadisələrlə əlaqədar olaraq, yazı qaydalarını göstərən orfoqrafik cədvəllər;
5. Şagirdlərin ən çox təhrif etdikləri sözlərin düzgün tələffüzünü göstərən orfoepik cədvəllər.

Bu əyani vəsaitlərin sırasına müxtəlif kompüter proqramlarında hazırlanmış elektron vəsaitlərin də əlavə edilməsi vacibdir. İnformasiya texnologiyalarından, İNTERNET-dən istifadə şagirdlərə istənilən mövzu ilə həm kütləvi, həm də fərdi şəkildə tanışolma

imkanı verir.

Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər səslərin əmələgəlmə xüsusiyyətlərini şüurlu dərk etsinlər.

“İnteraktiv üsulun tətbiqi sinifdəki bütün uşaqların müstəqil düşünmələrinə, fikir söyləmələrinə və fəaliyyət göstərmələrinə maksimum şərait yaradır. Bu üsul tədris materialının şüurlu mənimsənilməsinə, şagirdlərdə psixoloji qüvvələrin, habelə faydalı mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan verir” [5, s.92]. Tədris olunan mövzunun yaxşı mənimsənilməsi üçün müəllim interaktiv üsulun tələbindən irəli gələn daha bir addım ata bilər. O, şagirdləri qruplara bölür və hər qrupa fərdi tapşırıqlar verir. Qrupların işini müşahidə edən müəllim şagirdlərə suallarla, fərqli nümunələr nümayiş etdirməklə, qazanılmış bilikləri xatırlatmaqla və s. ilə istiqamət verir. Məsələn, qruplara təqdim olunan iş vərəqlərində aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsini tələb

etmək mümkündür:

1. Əlifbanı əzbər deyin.
2. Saitlərlə başlayan sözləri tapın.
3. Qalın və incə saitləri sadalayın.
4. Dodaqlanan və dodaqlanmayan saitləri yazın.
5. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlər tapıb yazın.
6. Bir neçə söz yazıb, onları kök və şəkilçiyə ayırın.

Cavablar hazır olandan sonra bir-bir elan edilir və müzakirə olunur. Müzakirə başa çatdıqdan sonra qrup işlərinin nəticələri ümumiləşdirilir. Çıxarılmış nəticələr fərziyyələrlə müqayisə edilir.

Dərsdə tətbiq edilən müasir təlim texnologiyaları şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə də şamil olunur. Şifahi təqdimat, test, standartlaşdırılmış test, fəaliyyət metodlarından istifadə etməklə dərsin sonunda summativ qiymətləndirmə aparılır. O, aşağıdakı təsəvvürləri və nəticəni əldə etməyə müəllimə imkan yaradır;

-Şagird materialı necə qavrayıb;

-Bu şagirdin nailiyyət səviyyəsi necədir;-Bu şagird biliklərini digər kontekstdə tətbiq edə bilirmi;

-Şagird növbəti səviyyəyə keçməyə nə dərəcədə hazırlıqlıdır;

Fonetikanı öyrənmək şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafına çox mühüm dərəcədə köməklik göstərir. Dərslərdə müntəzəm şəkildə dilin fonetik hadisələri üzərində müntəzəm şəkildə müşahidələr aparmaq, nəticələr çıxarmaq, lüğət və söz yaradıcılığına dair təmrinlər keçirmək çox faydalıdır. Fonetika məşğələlərinin isə mor-

fologiya və lüğət işləri ilə əlaqələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də, müəllim fonetika bəhsini şagirdlərə aşılarkən müasir, interaktiv təlimin üsul və metodlarını tətbiq etməli, şagirdlərin idrak fəallığını yüksəltməyi, onların maraq dairəsini genişləndirməyi bacarmalıdır. Ənənəvi dərslərin köklərinə dayanaraq, müasir təlim metodlarının vasitəsilə gələcəyin dərslərini yaratmaq, gələcəyin bacarıqlı və hərtərəfli biliyə malik insanını tərbiyə etmək günümüzün ən vacib məsələlərindən biridir. Professor Y.Kərimovun dili ilə desək, “interaktiv təlim prosesində müəllimin fəaliyyəti biliklərin əldə edilməsi üçün sinifdə işgüzar şəraitin, sosial bərabərliyin, psixoloji şəraitin yaradılması, biliklərin axtarılması prosesinin təşkili, şagirdlərin biliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur,... şagirdlərdə hər şeyi öyrənmək həvəsini gücləndirir, onların öyrənmə fəallığını artırır, yaddaşa istinadən təfəkkürünü inkişaf etdirir, nəticə etibarilə təlimin səmərəliliyini artırır.”[6, s.194].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin metodikası. Bakı, Maarif, 1968.
2. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, Adiloğlu, 2006.
3. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1988.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, APİ, 1960.

5. Kazımov N. Tətbiqi pedaqogika: Dərslik. Bakı, Nurlan.
6. Kərimov Y. Təlim metodları: Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu, 2009.
7. Qurbanov A. Ümumi Dilçilik. cild 1. Bakı, Nurlan, 2004.
8. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980.

XÜLASƏ

İnteraktiv üsulun tətbiqi sinifdəki bütün uşaqların müstəqil düşüncələrinə, fikir söyləmələrinə və fəaliyyət göstərmələrinə maksimum şərait yaradır. Bütün fənlərin tədrisində olduğu kimi, Azərbaycan dili dərslərində də fonetika bəhsinin tədrisi zamanı müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyasının yaradılması problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyini stimullaşdırır, yeni və zəruri olan biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsinə köməklik göstərir.

SUMMARY

Interactive method application provides independent thinking of all the children in the class, the maximum opportunity to operate their ideas. As the teaching of all subjects, The discussion on the phonetics of the language teaching classes in the process of solving the problem by creating conscious cognitive problems situations stimulates students' active researcher position, the acquisition of new knowledge necessary and assists in the development.

РЕЗЮМЕ

Метод обучения является процессом взаимодействия между учителем и учениками. В это результате происходит передача и усвоение знаний, умений и навыков, предусмотренных содержанием обучения. Интерактивный подход имеет большое значение в преподавании фонетики в 5-ом классе. Используя новых методов обучения можно изучать и закреплять нового материала.

ESSE YAZILAR DÜŞÜNDÜRÜR VƏ TƏRBIYƏ EDİR

Şövkət ASLANOVA,

Bakı şəhərindəki 285 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

Təhsilimizin qarşısında duran ən ümdə vəzifə sağlam düşüncəli nəsillər yetişdirməkdir. Biz çalışmalıyıq ki, şagirdlər həm bilikli, həm də mənəvi cəhətdən saf, tərbiyəli vətəndaş kimi formalaşsınlar.

Təcrübəmdən görürəm ki, ahəngdar şəxsiyyət formalaşmasında esse yazıların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu yazıda VII sinifdə mühakimə xarakterli esse yazılarını necə təşkil etməyimdən söz açmaq istəyirəm.

Şagirdlərə xatırladıram ki, inşa və esselər fərqli mövzularda olur: bu yazılar sərbəst mövzularda, eləcə də; bədii əsərlər üzrə müəyyənləşdirilmiş mövzulara uyğun icra edilir. Mühakimə xarakterli yazılarda şagirdin mövzu ilə bağlı müşahidə və təəssüratları əsas yer tutur. Belə inşa və esselərdə onların fikirləri, mülahizələri və mövqeləri əksini tapmalıdır. Onlar problemlə bağlı mühakimə yürütməli, müstəqil fikir və düşüncələrinə yer verməlidirlər.

Elə esse mövzuları müəyyənləşdirirəm ki, şagirdlərin həyat təcrübəsinə, real həyatda müşahidə etdiklərinə, şəxsi təəssüratlarına uyğun olsun. Şagirdlərin ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin öyrənilməsi zamanı mənimsədiyi bilikləri şəxsi təəssürat və müşahidələrlə dərinləşdirmələrinə şərait yaradır. Bu məqsədlə əsərdəki təbiət mənzərələri,

əşya təsviri, bədii portret və s. üzrə ardıcıl, sistemli iş aparır, əsərin ideya-məzmununun dərinə qavranılmasına çalışıram. Çünki mühakimə xarakterli yazı işləri şagirdləri gördüklərinə, eşitdiklərinə diqqətli olmağa, ətraf aləmi dərinə qavramağa, bəzən böyük əhəmiyyət kəsb edən kiçik detallara nəzər salmağa, bütün bunlara fərqli münasibət bildirməyə sövq edir.

Vacib hesab olunan məsələlərdən biri inşa və essenin fərqi şagirdlərə aydınlaşdırmaqdır. Esse sərbəst mövzuda yazılmış inşalara oxşasa da, aralarında fərqlər də mövcuddur. Ənənəvi inşalardan fərqli olaraq, essədə şagirdin fərdi düşüncələri, mühakimələri daha qabarıq əks olunur və quruluşunda sərbəstliyə geniş yer verilir. Odur ki, şagirdin ilk növbədə mövzuya diqqət yetirməsi zəruridir. Şagirdlərin əsərin məzmununu mənimsəməsi, qəhrəmanları səciyyənləndirməsi, başlıca fikri müəyyənləşdirməsi hazırlıq işlərində əhəmiyyətlidir.

Dərsdə şagirdlərin diqqətini aşağıdakı məsələlərə yönəldirəm:

- mövzunun aydınlaşdırılması;
- yazı işində qarşıya məqsəd qoyulması;
- essenin hissələri (giriş, əsas hissə, nəticə) arasında əlaqə gözlənilməsi;

-əsərin bədii xüsusiyyətlərinə münasibət bildirilməsi;

-hökmlərin, mülahizələrin əsaslandırılması;

-üslub dəqiqliyinin təmin edilməsi.

Esse yazıların birinci saati hazırlıq mərhələsidir. Essenin planı da bu saatda yazılır, hər şagird bu işi müstəqil olaraq özü müəyyənləşdirir. Essenin planının yazılmaması şagirdin qiymətinin aşağı salınması üçün əsas ola bilməz. Vacib cəhət essədə fikir aydınlığının, tamlığın gözlənilməsidir. İkinci saatda mövzu ilə bağlı müsahibədən, fikir mübadiləsindən sonra essenin yazılmasına şərait yaradır. Yazı prosesində şagirdlərə fərdi tövsiyələr verir, müstəqil mövqelərin ifadə olunmasına və əsaslandırılmasına diqqət yetirirəm. Yazılardakı uğurlu cümlələr, fikirləri qeyd edir, mövzu ilə bağlı mülahizələrin, düşüncələrin geniş ifadə olunmasına dair məsləhət verirəm.

Essələr öyrədici xarakter daşıdığından, şagirdlərə essenin qiymətləndirmək (özünüqiymətləndirmə) bacarığının aşılmasını diqqət mərkəzində saxlayıram. Bu, çox əhəmiyyətlidir. Yazısını təkmilləşdirən şagird diqqətli olmağı, səhvlərə yol verməməyi öyrənir. Dərsin sonunda yazı işlərini təhvil alıram, yoxlayıb formativ qiymətləndirmə aparıb, nəticəni növbəti dərsdə elan edirəm.

Şagird essələrindən nümunələr. Əlbəttə, şagird essələrini mən müəyyən düzəlişlərlə təqdim edə bilərəm, lakin olduğu kimi vermək qərarına gəldim.

Mühakimə xarakterli esse.

Ə.Cəfərzadənin "Çörək" hekayəsində təsvir edilənlər məndə hansı düşüncələr yaratdı?

1. "Çörək" hekayəsində başlıca fikir çörəyə hörmətdir. Bu hekayənin qəhrəmanı Etibar kişinin evində çörəyə hörmət olduğu üçün həmişə ruzi – bərəkətləri bol olur. Etibar kişi öz alın təriylə taxıl biçirdi və uşaqlarının çox olmasına baxmayaraq, yerdə bir tikə də çörək qırıntısı tapılmazdı. Qutluq zamanı onların rahat dolanması şahı təəccübləndirdi. Şah fikirləşdi ki, təndir çörəyi ovulmur, ona görə yerdə çörək qırıntısı yoxdu. Bunun üçün təndir çörəyinin bişirilməsinə qadağa qoydu. Onlar da şahın əmrinə tabe olub, lavaş bişirdilər, amma Etibar kişinin arvadı uşaqlarının yaxasına torba asdığından yerdə lavaş qırıntıları olmadı. Şah başa düşdü ki, bu ailədə, həqiqətən, çörəyə hörmət var. Çörəyə hörmət olduğu üçün də firavan dolanırlar. Biz də necə olur olsun, çörəyə hörmət etməliyik, onu heç vaxt ayaq altına atmamalıyıq. Çünki çörək Allahın bizə nəsib etdiyi ən müqəddəs nemətdir.

Qasımova Bənövşə.

2. Çörək müqəddəs nemətdir. Çörək evin ruzisi, bərəkətidir. Çörəyin hər bir qırıntısını da dəyərləndirmək lazımdır. Çörəyə hər birimiz hörmət etməliyik. Əsərdən görüldüyü kimi, ölkədə qutluğun olmasına baxmayaraq, ailədə çörəyə hörmətlə yanaşıldığından, evin bərəkəti də əskik olmur. Etibar kişiye, arvadına və uşaqlarına mənim münasibətim müsbətdir. Çünki qılədə böyük də, kiçik də çörəyə hörmət edir. Atalar yaxşı

deyiblər, "Çörək elin bərəkətidir". Çörək bişirilməməsi üçün əmr verən şah bir daha əmin oldu ki, Etibar kişinin ailəsində həm çörək zəhmətlə qazanılır, həm də zəhmətin, çörəyin qədir-qiyəti bilinir. Ona görə də qazancları bərəkətli olur, rahat, bəxtəvər yaşayırlar. Mən düşünürəm ki, hər birimiz ta qədimdən xalqımız tərəfindən müqəddəs hesab olunan çörəyə hörmətlə yanaşmalı, evimizin bərəkətini qorumalıyıq.

Nəbiyev Murad.

3. "Çörək" hekayəsi məndə müsbət düşüncələr yaratdı. Bu hekayədə çörəyə hörmətdən bəhs edilir. Hekayədə Etibar kişi öz alın təriylə zəhmət çəkərək taxıl əkir, evlərinə çörək tədarükü görür. On iki uşağı olmasına baxmayaraq, Etibar kişinin evində yerdə çörək qırıntısı yox idi, çünki çörəyə hörmət var idi. Ölkənin qutluq vaxtında bu ailə öz çörəyini özü bişirirdi. Məncə, hər bir insan kimliyindən asılı olmayaraq, çörəyə hörmət etməlidir. Çünki çörək müqəddəsdir. Bir tikə çörəyin qədrini bilməyən insan, tonlarla buğdanın, unun, çörəyin də qədrini bilməz.

Musayeva Fidan.

4. Bu hekayə mənə çörəyə hörməti öyrətdi. El arasında hamımızın çox eşitdiyimiz "çörəyə hörmətsizlik etməyin, Allah gözüünüzü yumar" müdrik ifadə yadıma düşdü. Məhəmməd peyğəmbərin bizə çatdıran kəlamlarından: "Çörəyə hörmət edin, çünki yerin və göyün bərəkətidəndir". Çörək əsrlərdən bəri bolluq və bərəkət rəmzi sayılır.

Dadlı, bərəkətlidir,
Çiçək tərəvətlidir,
Dünyada şöhrətlidir
Azərbaycan çörəyi.
Qasımov Taleh.

5. Mən "Çörək" hekayəsi barədə müsbət fikirdəyəm. Hekayənin əsas ideyası çörəyə hörmət və israfçılığa yol verməməkdir. Mən bu hekayədən öyrəndim ki, insan həmişə qənaətcil olmalı və çörəyə hörmətlə yanaşmalıdır.
Məhərrəmli Fateh.

7-ci sinifdə "Neft daşları" mətni üzrə standartları reallaşdırarkən kollektiv layihə tapşırıqları verirəm. Şagirdləri qruplara bölüb tapşırıqları konkretləşdirirəm:

1-ci qrup: "Neft daşları" filmlərimizdə" mövzusunda inşa yazmaq.

2-ci qrup: "Bir gün "Neft daşları"nda" mövzusunda hekayə yazmaq.

3-cü qrup: "Azərbaycan nefti müstəqillik illərində" mövzusunda esse yazmaq.

Nümunə:

1. Ölkəmizi dünyaya tanıdan "qara qızıl" iqtisadi güc və qüdrət olmaqla yanaşı, zaman-zaman müxtəlif səpkili incəsənət əsərlərinə mövzu olub, hətta bəzi sənət əsərlərinin təşəkkül tapmasına təkan veribdir. Bu sırada kinonu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1898-ci ildə fotoqraf Aleksandr Mixayloviç Mişon tərəfindən çəkilmiş "Bibiheybətə neft fontanı

yanğını”, “Balaxanıda neft fontanı” adlı kinosüjetlər Bakının neft şəhəri kimi tanınmasına zəmin idi. XX əsrin əvvəllərində Bakıda yerli operatorlar və xarici kino şirkətlərinin nümayəndələri tərəfindən şəhərin həyatından, neft mədənlərindən bəhs edən yeni kinonoxronikalar və sənədli filmlər çəkildi.

Neftlə bağlı sənədli süjetlərdən sonra milli kinomuzda ilk bədii filmlərdən biri neft mövzusunda. 1915-ci ildə İbrahimbəy Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” povesti əsasında eyniadlı bədii filmin çəkilişinə başlandı. Digər filmlərimizdə də “Neft daşları”ndan danışılır:

1. “Möcüzələr adası”(1963)
2. “Dənizdə möcüzə”(1966)
3. “Qara daşlar”(1956)
4. “İki Xəzər”(1975)
5. “Polad dirəklər üzərində şəhər”(1975)
6. “Xəzər, insanlar və neft”(1983)
7. “Neft daşlarının 25 illiyi”(1975)
8. “Neft daşları”(1990)
9. “Qara daşların sakinləri”(1991)

və s.
Neft daşları dünyada ilk neft platformasıdır. Bünövrəsi 1947-ci ildə qoyulmuşdur. Neft daşları şəhər tipli qəsəbədir və Bakının Pirallahı rayonunun ərazisində yerləşir.

1999-cu ildə dünya ekranlarına çıxan və Ceyms Bondun sərgüzaştları

silsiləsindən növbəti film olan “Dünya kifayət deyil” filminin bəzi kadrları Neft daşlarında lentə alınmışdır.

2. Azərbaycan özünün zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur. Bu sərvətlər içərisində neft əsas yer tutur. Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Lakin Azərbaycan neftindən gələn gəlir sovet illərində Moskva tərəfindən mənimsənildiyindən, Azərbaycan xalqı yalnız XX əsrin sonlarında-müstəqillik illərində öz neftindən tam bəhrələnmək imkanı qazandı. Bu imkanı reallığa çevirən isə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dühası oldu. 1994-1999-cu illərdə 17 iri neft sazişi bağlandı, “Əsrin müqaviləsi”nə imza atıldı, həyata keçirildi. Bu gün neftin əsl sahibi olan Azərbaycana xidmət etməsi ölkəmizi xeyli varlandırdı. Neftdən qazanan pullarla şəhərlərimiz get-gedə gözəlləşir, təhsilimiz, səhiyyəmiz, iqtisadiyyatımız inkişaf edir, mədəni irsimizin tərəqqisi təmin edilir, ordumuzun qüdrəti artır, insanların rifahı yaxşılaşır. I Avropa oyunlarının Azərbaycanda keçirilməsinə təkən verən məhz Azərbaycan neftidir.

Şagirdlərə yazdıqları esse ilə bağlı düşüncələrini valideynləri ilə bölüşməyi, onların da fikirlərini öyrənməyi tapşırıram.

“QARACA QIZ”IN TALEYİ (Süleyman Sani Axundovun “Qaraca qız” povesti necə dəyişdirildi?)

Könül NƏHMƏTOVA,

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ağalığ evi tazə qayda ilə tikilmiş, iki mərtəbə, gen-bol bir imarət idi. Bundan başqa evin baş tərəfində üç balaca otaqdan ibarət qədim bir tikili də var idi. Bu, Hüseynqulu ağanın babasından qalma köhnə bir təmir idi. Bu evin pəncərələri xırda və rəngbərəng şüşələrdən ibarət idi. Bu evlərdə heç kəs olmayırdı. Həmişə iki otağın ağzı bağlı olurdu. Orada Hüseynqulu ağanın babadan qalma ətiq şeyləri saxlanırdı. Ancaq üçüncü otağı qədim yaraqlar və zinətli şeylər ilə bəzənib, Hüseynqulu ağa üçün açıq saxlanırdı. Burada Hüseynqulu ağa nahardan sonra uzanıb bir az rahatlıq edərdi. Bu otağın bircə dənə pəncərəsi var idi. O da qeyri pəncərələr kibi, yana açılmayıb yuxarı çəkilinirdi. Onun rəngbərəng xırda şüşələri içəriyə bir o qədər işıq buraxmazdı, ona görə də otağın içi qaranlıq idi. Bu otaq ağalarda “baba otağı” namı ilə məşhur idi. Axır vaxtlarda Ağca xanım müqəssir olanda onu tənbiş üçün bu otağa salırlardı.

Qaraca qız çəpər uzununu gəlib evin başına çatdıqda gözləri nəql etdiyimiz “baba otağı”na sataşdı. Pəncərənin abı, yaşıl, qırmızı, sarı... şüşələri Qaraca qızın diqqətini cəlb etdi. Çəpər hündür olduğundan bu evi yaxşı görə bilmədi, onun üçün də bir ağacın başına çıxdı ki. evə yaxşı baxsın; bunu Ağca xanım içəridən görürdü. Barmağı ilə şüşəni döydü ki, özünün orada olduğunu Qaraca qıza bildirsin; birdən şüşənin biri sınıb yerə

töküldü. Bundan hər ikisi qorxuya düşdü. Qaraca qız ağacdən yerə düşmədi isə də, yarpaqların qalın yerlərində özünü gizlətdi. Bir azdan Ağca xanım sınıan şüşənin yerindən baxıb yavaşdan Qaraca qızı çağırırdı. O da özünü ona göstərmiş dedi:

Ağca xanım, səni orada rus arvadımı dustaq etdi?

Bəli, onu sən haradan bildin?

Bən bayaq çəpərin arasından güllü bağçaya baxırdım, sən də kitab oxuyurdun, rus arvadının sənə acığı dutdu. Sonra da əlindən dutub apardı. Doğru deyirsən, anamın və Mariya İvanovna “bona”nın acığı dutanda bəni buraya salırlar. Ah, Qaraca qız, sən nə xoşbəxt insansan: bənim kibi dustaq olmayıb özün üçün bağda azad gəzirsən!

Sən də həmişə dustaq olmayırsan ki, qeyri vaxtlarda sən də bənim kibi azad gəzirsən!...

Yox, bəni heç kəs ilə oynamağa qoymayırlar, gəzməkdə də həmişə Mariya İvanovna yanımda olur. Mən isə onun ilə gəzməyi əsla sevməyirəm.

Nə etməli, xanım, səni bənim ilə oynamağa qoymayırlar.

O qucağındakı nədir?

Qaraca qız xal-xal pişigi ona göstərmiş dedi:

Bu pişigi bu səhər bağdan tapmışam!

Amma nə gözəl pişikdir!..

İstəyirsən, sənə bağışlım?

Cox yaxşı, gətir bu deşikdən ver!
Oraya nə tövr ilə gələyim? Qapıdan gəlsəm, məni görürələr və qoymazlar!..

Gör çəpərdən keçə bilərsənmi?

Yaxşı, görüm keçə bilərəmmi?

Qaraca qız ağacdən düşüb çəpəri aşağı, yuxarı gəzdi ki, çəpərdən keçməyə bir yer tapsın. Gəzərkən çəpərin altından su arxının yolunu gördü; Bu deşikdən Qaraca qız xeyli çətinlik ilə evin dal tərəfinə çıxdı. Sonra gizlincə gəlib pəncərənin qabağına çıxdı. Ağca xanım sevinə-sevinə dedi:

Hardan keçdin?

Su arxının deşiyindən! Al, bəni gəlib görməsinlər! Ağca xanım pişigi alıb sevinə-sevinə bağına basdı. Qaraca qız deşikdən içəri baxıb dedi:

Nə gözəl otaqdır! Nə çox yaraq asılmışdır?!

Ağca xanım dedi:

Bən buranı sevməyirəm, özüm də qorxuram. Pəncərəni aç bilsə idim, sən də gələrdin, burada söhbət edərdik. Ancaq onu yuxarı qalxızmaq lazımdır, bənim də gücüm çatmayır. Qoy görüm Mariya İvanovna qapını daldan bağlamışdır, ya yox? – bunu deyib Ağca xanım qapını çəkdi, o da açıldı. - Bağlamamış imiş, tez ol, gəl! Qaraca qız ətrafına baxa-baxa gizlincə içəri girdi. Hər ikisi sevinərək biri-birini qucaqladı. Sonra şirin söhbət etməyə başladılar. Bu vaxt Mariya İvanovnanın oxuduğu kitab xeyli şirin və ləzzətli olduğundan başı qarışıb, Ağca xanımı bir saat əvəzinə, üç saat dustaq etdiyindən bixəbər qalmışdı. Lakin Ağca xanım bu dəqiqə bonasının onu unutmasına çox şad idi. Ağca xanım vaxtında Qaraca qızı qaçırtmaq üçün tez-tez qapıya çıxıb baxırdı ki, görsün bonası gəlirmi? Bir dəfə də Ağca xanım çıxanda anasını yanında hazır gördü. Bu ittifaqdan Ağca xanımın rəngi qaçıb bədəninə ditrətmə düşdü. Özünü öylə itirmişdi ki, anasının sualına cavab verə bilməyirdi. Pəricahan xanım baba otağını açıq görüb fikir etdi ki, Hüseynqulu ağa

içəridə olar, bu qəsd ilə də içəri girmək istədikdə Ağca xanım lap özünü itirib – “Ana, buraya girmə, girmə,- deyə anasının qabağını kəsdi və özü də ağlamağa başladı. Pəricahan xanım təəccübdə ikən Mariya İvanovna gəlib çıxdı və ondan burada qızının dustaq olduğunu bildi. Pəricahan xanım qabaqca, bona onun dalmca otağa girdilər. Pəricahan xanım pişigi görüb soruşdu:

Ha, qızım, bundanmı qorxurdun? Qorxma, gəl içəri! Nə gözəl pişikdir! Bunu saxlamağa sənə izn verirəm. Bu halda Ağca xanım hələ qorxa-qorxa içəri keçdi və Qaraca qızı görməyib bir qədər yürəkləndi. Qaraca qız isə divanın altına girib gizlənmişdi. Bunlar hər üçü otaqdan çıxıb qapını bağladılar və nahar etməyə getdilər. Qaraca qız da qapısı bağlı evin içində qaldı.

Adamlar baba otağından gedəndən sonra Qaraca qız cəld divanın altından çıxıb qapıya tərəf yüngürdü ki, bir kəs gəlməmiş buradan çıxıb qaçsın. Lakin qapını daldan bağlanmış görüb məyus qaldı. Sonra Qaraca qız pəncərəni çəkib oradan çıxmaq fikrinə düşdü, amma nə qədər çalışdısa, bir şey bacarmadı, çünki pəncərəni yuxarıda iki nazik mil ilə bağlı olduğunu anlamayıb, ancaq var gücü ilə onu yuxarı çəkirdi. Xeyli çalışdıqdan sonra Qaraca qız ümitsiz divanın üstündə oturdu. O, xeyli təşvişdə idi. Çünki bilirdi ki, bu sirrini üstü açılarsa, Pəricahan xanım onu buradan qovub, qızını da böyük tənbiş edəcəkdir. Bir az sakit oturandan sonra Qaraca qız yenə pəncərəni çəkmək fikrinə düşdü. Bu dəfə diqqət yetirdikdə nəzəri dəmir millərə sataşdı, dərhal onları çəkib çıxartdı və sonra pəncərəni çəkməyə başladı. Pəncərə hərçənd ağır idi, amma Qaraca qız da qüvvətli qız idi. Pəncərəni qalxızıb altından cəftə ilə bənd edəndən sonra Qaraca qız o biri tərəfə çıxdı və yenə də üsulca cəftəni açıb pəncərəni aşağı saldı; sonra da haman gəlidiyi yoldan bağa girib komalarına getdi. O vaxt Piri kişi süfrəni salıb Qaraca qızı nahara gözləyirdi.

Piri kişi onu görən kibi dedi:

Qızım, bağda nə çox gəzdin?! Gəl otur nahar edək!

Qaraca qız süfrəyə əyləşib nahar etməyə məşğul oldu.

Bu vaxt Ağca xanım Qaraca qız tərəfdən artıq dərəcədə iztirabda qalıb, boğazından əsla xörək keçməyirdi, fikri Qaraca qızın yanında idi. Hətta şərbəti qəsdən süfrəyə tökdü ki, bəlkə onu tənbiş edib yenə baba otağına salalar. Amma bu hiylə onu muradına yetişdirmədi, çünki Pəricahan xanım qızının rəngi qaçdığını görüb təşvişə düşdü və dedi:

Qorxma, qızım, eybi yoxdur, xörəyi süfrəyə dağıdanda nə olar ki?!.. Heç rəngin özündə deyildir, yoxsa, qızım, azarlamısan? Bunu deyib Pəricahan xanım əlini qızının alnına qoydu və dedi:

Görünür ki, qızım, azarlamısan! Az şorba iç, sonra yatacaqsan, daha bu gün heç yerə çıxmayaçaqsan.

Bu əhvalatdan Ağca xanım daha da təşvişə düşüb cəld dedi:

Yox, ana, azarlı deyiləm, məni yatacaq otağına göndərmə!

Hüseynqulu ağa yüzünü arvadına döndərib dedi:

İmdi sapsağlam qızı azarlı edəcəksənmi?

Pəricahan xanım ərinin bu sözüne fikir verməyib yüzünü qızına dutdu və dedi:

Yox, qızım, yenə dəliliyin dutmasın, imdi yatmaz isən, sonralar daha da pis naxoşlarsan və həkim boğazına acı dərman tökər. Nahardan sonra bən Mariya İvanovna ilə şəhərə gedəcəyəm, bir neçə almalı şey lazımdır, sən də otağından heç yerə çıxmayaçaqsan!

Ağca xanım anasının bu hökmünün müqabilində bir söz demədi, çünki orasını bilirdi ki, anası dediyindən dönən adam deyildir və bir də başına bu fikir düşmüşdü ki, anası şəhərə gedəndən sonra qaçıb Qaraca qızı təhlükədən qurtaracaqdır.

Nahardan sonra Pəricahan xanım Ağca

xanımı yatacaq otağına salıb ona dərman verdi və dedi:

Qızım, biz şəhərdən gəlincə heç yerə çıxma, oyun şeylərini yığıb özün özün ilə oyna və şəkili kitablarını açıb özün üçün tamaşa et. Bən də şəhərdən sənə üçün çoxlu şeylər gətirəcəyəm.

Bu sözlərdən sonra Pəricahan xanım qızının yüzündən öpüb otaqdan bayıra çıxdı. Ağca xanım anası ilə bonasının şəhərə getməsinə səbirsiz gözləyirdi. “Ah, yazıq Qaraca qız baba otağında ac və susuz qalmışdır, bəndən də ona bir kömək yoxdur. Gedib qapını açardım və Qaraca qızı azad edərdim.” Bir də Ağca xanımın qulağına fayton səsi gəldi, bir də gördü ki, anası Mariya İvanovna ilə faytona əyləşib, vağzala tərəf getdilər.

Anası gedəndən sonra Ağca xanım bir müddət otaqda qalıb pəncərədən baxdı; oradan dəmir yol stansiyası görünürdü. Vağzal Hüseynqulu ağanın mülkündə tikilmişdi. Hərdən bir Ağca xanım da öz bonası ilə gedib orada gəzərdi və stansiya böyüünün qızı ilə oynardı. Birdən vaqon fit verdi.

“Hə... Anamgil getdi. Bir də axşamçağı gələcəklər. İmdi gedim Qaraca qızı dustaqdan çıxarım.”- bunu deyib Ağca xanım gizlicə öz otağından çıxdı və baba otağına tərəf getdi. Oraya çatanda gördü ki, otağın qapısı cəftəsizdir. Yavaşca qapını açıb içəri girdi. Gördü ki, atası divanın üstündə uzanıb siqar çəkir və ondan başqa da içəridə kimsə yoxdur. Bu ittifaqa Ağca xanım çox şad oldu. Pişik kibi yavaşca əylərək dal tərəfdən gəlib balaca əlləri ilə atasının gözlərini yumub dedi:

Tap görüm, bən kiməm?

Zorən azarlı, dustaqdan qaçmış gözəl qızım, Ağca xanımsan!

Yaxşı, tapmışsan, atacığam! – deyib Ağca xanım atasının boynunu qucaqladı.

Hüseynqulu ağa qızını öpüb dedi:

Nə yaxşı gəldin, qızım! Otur bir az ata-bala söhbət edək!

Ağca xanım əyləşmədən qabaq əyilib divanın altına və Qaraca qızı orada görməyib mat qaldı. Hüseynqulu ağa soruşdu:

Qızım, neyçün mat qalmışsan? Otur yanımda!

Ağca xanım atasına cavab verməyib soruşdu:

Ata, sən çoxdan buradasan?

Nahardan sonra gələnəm, qızım!

Sən gələndə qarşı açıq idimi?

Yox, qızım, bən özüm açdım!

İçəridə kim var idi?

İçəridə bax bu xal-xal pişik var idi! – deyib Hüseynqulu ağa dal tərəfdə qıvrılıb yatan pişigi ona göstərdi. – Qızım, nə gözəl pişikdir, bundan ötrümü soruşdun?

Ağca xanım pişigi alıb dedi:

Yox, ata bundan ötrü soruçmayıram.

Bəs kimdən ötrü soruşursan, qızım?

Ağca xanım cavab verməyib fikrə getdi.

Qızım, neyçün fikrə getdin? Yoxsa yenə söyləmək istəməyirsən?

Ağca xanım atasını çox-çox istəyirdi, onun sadəliyi çox xoşuna gəlirdi, ona görə də atasına yoldaş və sirdaş olmuşdu, ondan heç şey gizləməzdi. İndi atasından bu sözləri eşitcək Ağca xanım atasının boynunu qucaqladı:

Ata, sənə bir söz söyləyəm, ancaq anama deməyəsən?!

Demərəm, qızım, söylə.

Ağca xanım özünün burada dustaq olmasını, Qaraca qız ilə nə tövr görüşməsinə, onun divan altında gizlənməsini tamamilə atasına nəql etdi və sonra soruşdu:

Ata, bəs Qaraca qız buradan nə tövr çıxmışdır?

İndi, qızım, bağımıza gedərik, bənəm Piri kişi ilə işim var, sən də bənəmlə gedərsən, orada Qaraca qız ilə oynarsan və həm də onun buradan necə çıxmasını özündən soruşarsan!

Bunu deyib divanın üstündən qalxdı. Ağca xanım şadlığından bilməyirdi ki, nə etsin.

Hüseynqulu ağa qızı ilə bağı gəzərkən gəlib Piri kişinin komasına çatdı. O vəqt Piri kişi qapısında oturub səbət höürdü. Qaraca qız da arxda qabları yuyub komaya gətirirdi. Hüseynqulu ağamı görüb qorxuya düşdü. Amma onun çox mehriban bir tərzdə:

Keyfin necədir, Qaraca qızım? – soruşmasından yürəgi sakit olub, – “Ağam sağ olsun” – deyər cavab verdi. Piri kişi ayağa qalxıb dedi:

Xoş gəlmisiniz, əziz ağalarım! Bundan sonra yüzünü Qaraca qıza dutub dedi:

Qızım, tez get evdən döşək gətir, ağaların altına sal!

Qaraca qız tez içəridən döşək gətirib göy otun üstünə saldı. Hüseynqulu ağa əyləşdi və yüzünü qızlara tərəf dutub dedi:

Haydı, qızlarım, siz də gediniz bağda oynayınz! Qaraca qız qavalını götürüb Ağca xanım ilə gəzməyə və oynamağa getdi. Hüseynqulu ağa da Piri kişi ilə söhbətə məşğul oldu. Ağca xanım və Qaraca qız əl-ələ verib bağda qaçmağa və oynamağa başladılar. Ağca xanım başına gələnə Qaraca qıza nəql etdi və o da baba otağından necə çıxdığını tamamilə ona söylədi. Bunlar öz aralarında söz verdilər ki, mümkün olduqca baba otağında görüşsünlər. Qaraca qız Ağca xanıma qaval çalib, mahnı oxumaq və oynamaq öyrədirdi. Axırda hər ikisi oynamaqdan yorulub göy otun üstündə uzandılar. Ağca xanım bu hala çox şad idi, ancaq atasının bir-iki saatdan sonra qayıtması yadına düşdükcə yürəgi sıxılırdı.

Bir azdan Hüseynqulu ağa Piri kişi ilə gəlib qızlar oturan yerə çıxdılar. Bunlar qızları götürüb arı pətəklərinə tamaşaya getdilər. Qızlar arıların işləməsinə çox həvəs ilə baxırdılar. Piri kişi bir pətəyə çatdıqda dedi:

Bu pətəyin arıları çox vurağandırlar. Bunlardan özününcü gözləyin, qızlarım!

Bu pətəyin arıları başqalarına nisbətən qara idilər; bir başqa pətəyə çatdıqda gördülər ki, buranın arıları pətəyin ağzında qarışqa kibi qaynaşırlar. Bunu gördükdə Piri kişi dedi:

Yaxşı vəqt gəlmişik. Bu saat buranın arısı beçə verəcəkdir.

Sonra yüzünü Qaraca qıza tərəf dutub dedi:

Qızım, qaçaraq get evdən o günü sənə göstərdiyim ağ torbanı götür gəl. Qaraca qız yüngürək getdi; bir azdan sonra arılar pətəkdən dəstə-dəstə çıxıb uçmağa başladılar. Piri kişi onların dalınca düşdü. Axırda arılar bir armud ağacının budağına qondular. Bir dəqiqə keçmədi ki, biri-birinin üstünə qonaraq üzüm salxımı kibi ağacdən sallandılar. Bu halda Qaraca qız torbanı gətirdi. Hamıları ağacın altında hazır oldular. Piri kişi Ağca xanıma dedi:

Ağca xanım, o budaqdan sallanan arıların arasında şahları vardır; bu arılar da onun qoşunudur, buradakı tazə şahdır. Köhnə şah qabaqkı pətəkdə qalmışdır. İki şah bir pətəkdə olmaz, ona görə də tazə şah çıxan kibi uçub özü üçün yeni bir yuva arayır. İndi biz onları dutub tazə pətəyə qoyacağıq. Bu sözlərdən sonra yüzünü Qaraca qıza dutub dedi:

Qızım, çıx ağaca və bu sallanan arıları torbanın içinə salıb ağzını da büz.

Qaraca qız pişik kibi ağaca dırmaşmağa başladı. Ağca xanım Piri kişidən soruşdu:

Baba, o arılar Qaraca qızı sancmazlarmı?

Xeyr, xanım, arını əl ilə basmasan və onlardan qorxmasan, onlar heç vəqt sancmazlar.

Qaraca qız arıları torbaya salıb ağzını büzdü. Piri kişi aşağıdan Qaraca qıza dedi:

İndi qızım budağı sındır və aşağı düş.

Qaraca qız da böylə edib düşdü. Piri kişi torbanı ondan aldı və hamıları arılığa getdilər. Piri kişi torbadakı arıları bir boş pətəyə boşaltdı, sonra yüzünü Ağca xanıma dutub dedi:

Sənin xoş qədəmindən arımızın biri də artı. Bu pətəyi sənə bağışlayıram, balı olanda gəlib özün üçün kəsərsən!

Bundan Ağca xanım çox xoşhal oldu. Hüseynqulu ağa dedi:

Qızım, bu da sənin arını! İndi gəl gedək: Anan bir azdan sonra gələcəkdir!

Bunlar xudafizləşib evə qayıtdılar.

Axşamçağı Pəricahan xanım Mariya İvanovna ilə şəhərdən gəlib çıxdı. Pəricahan xanım Ağca xanıma çox şad və yanaqları qızarmış görüb dedi:

Bax, qızım, bənə qulaq asıb evdə oturdun, ona görə də sağalıb, rəngin özünə gəldi. Gör, qızım, sənə nə qədər şeylər gətirmişəm!

Ağca xanım atasının gətirdiyi gözəl kukla, “gəlin”lərə, başqa oyun şeylərinə və yeməli şeylərə baxıb çox şad oldu. Bu vəqt Ağca xanımın arzu etdiyi bir şey varsa idi, o da bu şeyləri Qaraca qıza göstərib, onun ilə bölüşmək idi. Bu da ancaq baba otağında mümkün idi. Ağca xanımın təbiəti çox həlim idi, özü də sözə baxan bir qız idi. Lakin Qaraca qız ilə görüşmək arzusu onda o qədər artıq idi ki, bonasının əmrindən qəsdən çıxıb tez-tez özünü baba otağına saldırırdı.

Ağca xanımın gündən-günə sağlam olmağı atasını nə qədər şad edirdisə də, bir o qədər bonasının əmrindən çıxıb özünü tənbiş etdirməyi onu qəmgin edirdi.

Bu barədə Pəricahan xanım ərinə şikayət edəndə Hüseynqulu ağa rişxənd ilə deyirdi:

İki böyük arvad bir balaca uşağı düzəldə bilməyirsinizmi? Mən sizə məsləhət görürəm ki, onu tez-tez baba otağına salıb dustaq ediniz!

Böylə ittifaqlarda Hüseynqulu ağa qızına qışqırıb onu tənbiş üçün baba otağına göndərərdi və bir tərəfdən də gedib Ağca xanımın baba otağında olmasını Qaraca qıza məlum edərdi.

Bir dəfə Hüseynqulu ağa böyük qonaqlıq edib çoxlu adam çağırmışdı. Bu qonaqlıqda

oxuyub, çalan da var idi. Hüseyinqulu ağa Qaraca qızı qonaqlara göstərmək qəsdı ilə onu gözəl geyindirib və əlinə özünün cıncıralı qavalını verib onu oynatdı. Qaraca qız çoxdan idi ki, oynamamışdı. Yürəgində oynamaq həsrəti çox idi, o imdiki məclisə mübarizə istəyən pəhləvan kibi atıldı. Böylə bir tərzdə oynadı ki, məclisdə cümləni özünə valeh etdirdi. Məclisdə bütün danışq və səs kəsilmişdi: Uşaqdan böylə fəvqəladə oynamaq görünməmişdi. Qaraca qız böylə eşqə gəlmiş ki, orada olan adamlar gözündən itmişdi. Ancaq öz ustadı olan Yasəmən gözünün önündə durmuşdu. Birdən Qaraca qız öylə bir tərzdə fırlandı ki baxanlar nəzərində bir şar kibi görünürdü. Qəflətən Qaraca qız bir dizi üstə çökdü, əlinin birini qaval ilə yuxarı dutub, o birini də belinə qoyub durdu. Oyunu belə tamamlamağı Qaraca qızın şəkəri idi. Qonaqlar bunu böylə gördükdə əvvəl oynamağın heyrətində olub bir müddət sakit dayandılar, sonra da qonaqlar tərəfindən alqışlanmaq səsi otağı götürdü. Sonra hamı təvəqqe etdi ki, bu oyunu təkrar etsin, amma Qaraca qız qəbul etmədi, hətta Hüseyinqulu ağanın da sözüne baxmadı. Hamının ümidi kəsilmişdi ki, birdən Ağca xanım ortaya çıxıb çalğıçılara çalmağı əmr etdi. Hamı təəccüb ilə ona baxırdı. Çalğıçılar ləzgi-həngi həvasını çalmağa başladılar. Ağca xanım oynamağa başladı. Bunun oynamağı xeyli gözəl və qaidəli idi. Hər hərəkətdən görünürdü ki, bu, Qaraca qızın şagirdidir. Bir-iki dövrə vuran sonra Qatraca qızı çağırırdı, o da dərhal sıçrayıb ortalağa girdi və hər ikisi qabaq-qabağa oynamağa başladı. Bu xəbər bir azdan aqalq xidmətçilərinə yayıldı, onlar da dəstə ilə yügürüb qapının ağzını dutdular. Xəbər Pəricahan xanıma çatdı. O da tamaşaya gəldi, ancaq o, qızının oynamağına əsla şad olmayıb, acığından bilməyirdi ki, nə etsin. Hətta qonbaqların içində yad adam olmasa idi, ortaya girib qızını çıxardardı və ona, ələlxusus Qaraca qıza böyük tənbi

hədirdi. Qızlar oynamaqlarını kəsdilər. Hər tərəfdən onları alqışladılar. Hüseyinqulu ağa fərəhlənib qızını bağına basdı. Bəylər onu tərif edib başını sığalladılar.

Bir azdan sonra Pəricahan xanım qulluqçusunu göndərib Ağca xanıma yanına çağırırdı. Hüseyinqulu ağa bildi ki, arvadı qızını tənbi etmək üçün çağırır. Bu fikir düz də çıxdı: o biri otaqdan Pəricahan xanımın qışqırığı Hüseyinqulu ağanın qulağına gəldi, səbr edə bilməyib qonaqlarından üzr istədi və Pəricahan xanımın yanına getdi. Gördü ki, Ağca xanım hönkürtü ilə ağlayır və Pəricahan xanım da qışqırır:

De görüm, bu oynamağı sənə kim öyrətmişdir?

Hüseyinqulu ağa qızını qucaqlayıb arvadına dedi:

Buyur, cavabını bən verim, bunu Qaraca qız öyrətmişdir, sözün nədir?

Qaraca qız onu harada görürdü ki, öyrətsin? Məgər mən onun ilə görüşməgi qadağan etməmişəm?

Sən etmişsən, mən etməmişəm! Bu evin sahibi sənsən, yoxsa bən? Kimin nə həddi var bundan sonra bənim əmrimdən çıxsın?

Pəricahan xanım imdiyə kibi ərini bu dərəcədə təbiətdən çıxmış görməmişdir.

Pəricahan xanım dedi:

İmdi ki böylədir, daha bən bu evdə neyçün oturmuşam?

İstəyirsən otur, istəyirsən, get, ancaq onu bil ki, bundan sonra bən öz ixtiyarımdan keçəsi deyiləm! – bunu deyib Hüseyinqulu ağa qışqırdı.

O biri otaqdan bəylər onun səsinə eşidirdi. Rəhim bəy və Səlim bəy onun külfətinə çox yaxın olduqları üçün gəlib onu və arvadını yalvara-yalvara sakit etməyə başladılar və sonra Hüseyinqulu ağanı çəkib o biri otağa apardılar. Bu ittifaqdan qonaqlar pərişan olub bir-bir dağılmağa başladılar; ancaq Rəhim bəy və Səlim bəy qaldılar ki, ər ilə

arvadı barışdırıb getsinlər; bunlar istədiklərinə çatdılar: Hüseyinqulu ağanın hirsı yatdı, arvadına dedi:

De görüm, əzizim, oynamaqda nə qəbih şey var ki, Ağca xanım onu sevməsin?

Səlim bəy dedi:

Pəricahan xanım vallahı bənim qızım Ağca xanım kibi oynamaq bilsə, onun başına dolanaram! Amma nə etmək ki, atası kimi şüursuz çıxıb, ayaq atmaq da bilməyir!

Rəhim bəy dedi:

Uşaq taifəsi Ağca xanım kibi oynayib oxumağa, gülməyə yaranmışdır. Yoxsa bənim qızım kibi qaradınməzdən nə fəidə?

Pəricahan xanım dedi:

Rəhim bəy, bən deməyirəm ki, qızım oynamaq bilməsin, ancaq bən deyirəm ki, Mehdi ağanın nəvəsi Ağca xanıma bir qaraçı qız ilə yoldaş olub, oturub-durmaq yaraşmaz; Hüseyinqulu isə deyir ki, xayır, yaraşar! Bizim bəhsimiz buradadır!

Hərgah Hüseyinqulu ağa dediyində möhkəm dursa, bən burada oturası deyiləm.

Hüseyinqulu ağa dedi:

Əzizim, iki ay bundan əvvəl siz bənim qızımı görmüşdünüz ki, nə halda idi?! Özü zəif, arıq, deyəsiz ki, bir illik azardan imdicə qalxmışdı! Nə deyirdi, nə danışırdı, nə gülürdü... Diyəsən, qəm dəryasına batmışdı. Məgər o vaxt bənim dolanacağım pis idi, qızım yemək-içmək tapmayırdı və ya ona qulaq asan yox idi?! Xayır, bunların hamısı qabaqda da var idi, imdi də vardır. Bəs nə oldu ki, o zəif, həmişə qəmli bir qız imdi böylə sağlam, yanaqları lələ kibi qızarmış, bugünkü kibi oynayan və gülən oldu?! Hələ onun mahnı oxumasından xəbərin yoxdur. Bunların hamısına Qaraca qız səbəb oldu. Haman bu anasından gizlin olaraq onlar biribiri ilə baba otağında görüşürdülər. Bu sirri təkcə bən bilirdim. Əzizim Pəricahan! Uşaq taifəsinə yeməkdən, içməkdən, geyməkdən, onların cümləsindən artıq yoldaş lazımdır, həmsər lazımdır ki, biri-birləri ilə oynayib gülsünlər, deyib, danışınlar! Uşaq taifəsinin

bəy, xan, rəyyət nələrinə lazımdır, onlar öz təbiətlərinə tabedirlər. Bu sadəcə mətləbi bən elm oxumuş arvadıma anlada bilmirəm. O ki Qaraca qıza qaldı, bən bu vaxtda kibi ondan bir qorxulu və fəna xasiyyət görməmişəm. Bir sadə, rəhmil el çocuğudur.

Pəricahan xanım dedi:

Sənin ilə bənim tərbiyə nöqtəmiz bir yerə gəlməz, ona görə də bəhs etməyib deyirəm: Ağcanı şəhərdə pansiona vermək lazımdır. Kənddə yaşadığı daha bəsdır, sabahdan bən Ağca ilə şəhərə köçəcəm, sən də burada qalıb öz işinə məşğul olarsan. Buna sən razısanmı?

Hüseyinqulu ağa dedi:

Buna razıyam!

Bəylər ər ilə arvadın böylə barışmalarına çox şad olub xudafizləşdilər və getdilər.

Sabahı gün Ağca xanım anası ilə şəhərə köçdü. Zavallı qız istəqli dostu Qaraca qız ilə görüşə bilmədi. Ağca xanımın şəhərə köçməsi Qaraca qıza çox böyük təsir etdi. Bir tərəfdən onun ilə ayrılıq həsrəti, bir tərəfdən də ər ilə arvadın arasında bundan ötrü ədavət düşməsi onu çox qəmgin edirdi; bircə Qaraca qızı şad edən Hüseyinqulu ağanın onun ilə etdiyi rəftar idi. Pəricahan xanım şəhərə köçəndən sonra Hüseyinqulu ağa tez-tez Piri kişi ilə söhbət etməyə gəlirdi və o vaxt Qaraca qız ilə mehriban danışıb deyirdi:

Səbr et, Qaraca qızım, bir azdan sonra Ağca xanım yenə gələcəkdir. Bu dəfə keyfiniz istədiyi qədər oynayib gəzəcəksiniz!

Və bir də Hüseyinqulu ağa hər dəfə şəhərdən gələndə Qaraca qız üçün Ağca xanımdan və öz tərəfindən çoxlu sovqat, "hədiyyə" gətirirdi. Hüseyinqulu ağanın Qaraca qız ilə böylə rəftarını görüb aqalığa xidmət edən xitmətçilər də Qaraca qız ilə mehriban dolanırdılar. Onlar Qaraca qızdan oynayıb, oxumağı nə qədər təvəqqe edirdilərsə də, o, bunların təvəqqələrini

qəbul etməyirdi. Çünki qonaqlıqda düşən it-tifaqdan sonra bilmərrə oynayıb, oxumağı tərk etmişdi. Gününü bağda təkə keçirirdi, yoldaşı da Qaraca köpək idi! Bu it Qaraca qız ilə öylə üns dutmuşdu ki, yanından o yana getməyirdi. Qaraca qız da itə öylə öyrəşmişdi ki, hər istədiyini əmələ gətirə bilirdi. Hüseyinqulu ağa həmişə bunları bir yerdə görəndə zarafat edib deyərdi:

İki qaralar yaxşı tapışmışlar.

Bir ittifaqdan sonra Qaraca qızın Qara köpəyə məhəbbəti daha da artdı. Bir gün Qaraca qız moruq yığmaq qəsdini ilə cəvərənini götürüb meşəyə getmişdi, Qara köpək də yanında idi. Meşə Hüseyinqulu ağanın mülkü olub, özü də çox böyük meşə idi. Qaraca qızı azmağından və meşə heyvanlarından qorxmıyandı. Çünki hər iki halda Qara köpəyin onu xilas edə biləcəyini anlayırdı. Meşədə cəvərənini moruq ilə doldurub evə tərəf üz qoydu. Meşənin içindən dəmir yol keçirdi. Qaraca qız yolu keçdiyi zaman ayağı büdrəyib yıxıldı və moruğu yerə töküldü. Bunu yağın vaxt vaqon göründü. Ancaq Qaraca qızın başı moruğu yığmağa qarışmış və vaqonun gəlməsindən bixəbər idi. O vaxt Qara köpək meşədən yola çıxdı və Qaraca qızı başaşağı moruq yağın və vaqonu iti gələn görüb ildırım kibi götürüldü və Qaraca qıza öylə döş vurdu ki, o da, özü də dərəyə uçdular. Qaraca qızın sağ ayağı ağaca ilişib qanadı, bunun ağrısından o Qara köpəyin böylə hərəkətindən acıqlanıb qışqırdı. Amma başını yuxarı qaldırıqda vaqonun moruq tökülən yerdən keçib getməsini gördü.

Qaraca qız imdi anladı ki, ağıllı köpək onu bu zor ölümdən qurtarmışdır, ona görə də dərhal acığı soyudu və Qaraca köpəyin başını sıgallayıb onu əzizlədi. Sonra yenə yola çıxdı ki, görsün, cəvərənini necə olmuşdur. Gördü ki, ondan ancaq qırılıb yerə tökülən çöplər qalmışdır. Qaraca qız ölümdən qurtardığına çox şad olub cəvərəninin tələf olmasına bir o qədər yanımadı. Bu ittifaqdan sonra Qara köpəyin hörməti ağalığ qapısında daha da artdı. Bu xəbər hamın gün

şəhərə çatdı. Ağca xanım dostu Qaraca qızın ölümdən qurtarmasına çox şad olub atasına yazdığı məktubun içində bir şahı iriliyində bir zərli kağız da qoymuşdu ki, bu da bən tərəfindən Qara köpəyə qızıl medal olsun! Ağca xanımın bu fikri Hüseyinqulu ağaya çox xoş gəldi, doğrudan da, Qara köpəyə dövlət tərəfindən medal verilməsini lazım bildi.

Payızın orta ayı idi. On gündən sonra anası Ağca xanımı pansiyoya verəcək idi. Ona görə Ağca xanım anasından təvəqqe etdi ki, bu on günü onu kəndlərinə göndərsin. Pəricahan xanım razı olub dedi:

Yaxşı, qızım, bən özüm də sən ilə bərabər oraya gedəcəyəm ki, bir az rahat olam. Yoxsa burada gedib-gələnlərin əlindən bir dəqiqə asudəliyim yoxdur. Anasından bu xəbəri eşitdikdə Ağca xanım çox şad oldu.

Səhər tezdən Pəricahan xanım qızını oyatmağa başladı:

-Qızım, yatdığın bəsdir, dur, yoxsa vaqona çata bilmərik, burada qalarıq!

Ağca xanım bunu eşidib tez yerindən durdu və geyinməyə başladı. Pəricahan xanım teleqraf vasitəsilə kəndə gəlmələrini Hüseyinqulu ağaya xəbər verdi. O da nöqərləri ilə onun pişvazına çıxmışdı. Ağca xanım sevgili atasıyla görüşməyə öylə tələsirdi ki, vaqon dayana kibi, özünü vaqonun pəncərəsindən atasının qucağına atdı və boynunu qucaqlayıb aramsız öpməyə başladı.

A qızım, bir dayan, anan ilə də salamlaşım, - deyə Hüseyinqulu ağa Ağca xanımı yerə qoydu. Bu halda Ağca xanım Qaraca qızı yanında köpək ilə dayanmış gördü. Cəld özünü ona yetirdi. Qaraca qız görüşəndən sonra dedi:

Bənim buraya gizlincə gəlmişəm. Tez ol get, Pəricahan xanım bizi burada görməsin, yoxsa yenə acığı dutar.

Doğru deyirsən, sonra görüşərik, - deyə ata, atasına yanaşdı.

Nöqərlər şeyləri vaqondan daşıyıb fayton-

lara qoydular; sonra da hamısı yola düşdü. Ağalığ evi vağzaldan uzaq deyil idi. Qaraca qız ağalara görünməmək qəsdini ilə meşə yolu getdi. Ağalar qapıya çatdıqda hamı xidmətçilər qapıda cərgə ilə düzülüb – "Xanımlar, xoş gəlmisiniz!" – deyə baş endirdilər. Bunların içində Piri kişi də var idi. Pəricahan xanım Qaraca qızı orada görməyib rişxənd ilə qızına dedi:

Qızım, bu da dostun Qaraca qızın vəfası! Gör səni necə tez yadından çıxarmışdı!

Ağca xanım anasının bu tənəsinə səbr edə bilməyib dedi:

Bağışla, anacan, bənim dostum vağzala qədər yanıma gəlmişdi. Bən orada onun ilə görüşdüm.

Hüseyinqulu ağa şaqqlı ilə gülərək arvadına dedi:

Hə, necəsən, payını aldınımı?!

A, şeytanlar, yenə də bəni aldatdınız, deyə Pəricahan xanım özü də güldü. Hüseyinqulu ağa arvadını könlü şad, fərahlı bir halda görüb fürsəti fəvtə etmədi və dedi:

Pəricahan! Sənə bir təvəqqem var, qəbul etməyini söz ver, deyim!

Söz verirəm, de!

Hüseyinqulu ağa dedi:

Ağcanın ancaq on gün asudə vaxtı var. On gündən sonra onu quş qəfəsinə salan kibi hasarlı məktəbin havasız otağına salacaqlar. Daha bu gözəl havanı, yaşıl bağları, şırlayan suları görməyəcəkdir. Səndən təvəqqe edirəm ki, bu on günü ona azadəlik verib Qaraca qız ilə keyfi istədiyi qədər oynamağa, gəzməyə mane olmayasan. Budur bənim səndən təvəqqem!... Pəricahan xanım bir az dayanıb dedi:

Qoy sən deyən kibi olsun, rüxsət verdim!

Bu cavabından hamı şad oldu. Ağca xanım şadlığından gahi anasını öpürdü, gahi atasını. Bu üzdən şad olanın bir də Piri kişi idi.

Ağca xanımın on gününün bir həftəsi bir saat mənziləsində gəlib keçdi. Bu yeddi gün gəzib oynamaqdan Ağca xanımın yanaqları qızıl gül kibi yanırdı.

Qaraca qıza gəldikdə o da bu yeddi günün

dolanacağını ömrünün ən səadətli günlərindən hesab edib böylə tez gəlib keçməsinə əfsus edirdi. O, Ağca xanımdan ancaq yatmağa gedəndə ayrılırdı. Yuxuda da fikri onun ilə olduğunu onun sayıqlamasından anlamaq olurdu. Hər axşam Ağca xanım ilə nə etdiklərini Piri kişiyyə söyləyib sonra yuxuya gedərdi. Amma bir gecə heç nə söyləməyib qəmgin olaraq yerinə girdi.

Qızım, neyçün kefsizsən, bir şey olmamış ki?

Yox, baba!

Bəs neyçün qəmginsən?

Özüm də bilməyirəm, baba!

Gözlərini yum, yuxula, qızım!

Yuxum gəlməyir, baba, yürəgim sıxılır!

Qoy sənin üçün nağıl söyləyim, qızım, bəlkə yuxun gələ!

Piri kişi Qaraca qızın başını sıgallayıb başladı:

Qızım, biri var imiş, biri yox imiş, Bir padşah var imiş. Bu padşahın dünyada övladsızlıqdan başqa bir qəm və qüssəsi yox imiş...

Baba, bən ölsəm, ağlarmısan?

Allah eləməsin, qızım, öləsən, neyçün öləsən?

Baba, bən ölsəm, bəni o göy təkədə basdırın! Oranı bən çox sevirəm: Oradan hər yer görünür; orada hər cür çiçək bitir. İmdi o çiçəklərin hamısı solmuşdur. Biz bu gün orada oynayırdıq.

Sən neyçün ölürsən, qızım? Sən yaşayıb, bənə qoca babanı o dediyin təkədə basdıracaqsan; Sonra böyükləşib ora gedəcəksən, uşaqların olacağı! Sonra bənim kibi qocalıb qarlı olacağı! Nəvələrinə vəsiyyət edəcəksən ki, bəni göy təkədə Piri babanın yanında basdırın. İmdi, qulq as. Qızım, nağılın dalını söyləyim!

Bir günü bu padşah öz arvadı ilə eyvanda əyləşdiyi zaman bir dərviş orada hazır olub dedi:

Ey padşahi-dövrən! Bilirəm, sizi qəmgin edən nədir? Bu əlimdəki almanı görürsünüzmü? Bunu ortasından tən böl,

yarısını özün və yarısını arvadın! Sizdən bir oğlan dünyaya gələcəkdir. Onun adını Məlik Məmməd qoyarsınız! O, bu alma parası kibi, yarı sənə, yarı arvadına oxşayacaqdır! Bunu deyib dərviş almanı padşaha atdı və özü də yox oldu...

Piri kişi gördü ki, Qaraca qız yuxuya getmişdir, ona görə də nağılını kəsdi və özü də yerinə girib rahat oldu.

Səhər Piri kişi qaydası üzrə tezdən qalxıb ocağı qaladı və çaydanı su ilə doldurub oda qoydu. Qaraca qız hələ oyanmamışdı. Piri kişi dəhşəni götürüb çıxdı. O bağda işləyib qurtarınca gün çıxıb xeyli qalxmışdı. Qaraca qız oyanmıdı isə də, hələ yerindən durmamışdı.

Qızım, nə çox yatmışsan, sən heç böylə gecikməzsən. Azarlı deyilsən ki?

Yox, baba, amma heç durmağa könlüm yoxdur.

Piri kişi komanın qapısını açıb dedi:

Bax qızım, günəş nə gözəl çıxmışdır! Böylə vəqrədə ancaq tənbel yerdə yatar!

Qaraca qız qalxıb aram ilə geyinməyə başladı. Sonra əl-yüzünü yuyub, çay içməyə məşğul oldu. Çaydan sonra bayıra çıxdı. Həqiqətən də, günəş xeyli parlaq idi. Bu halda Qaraca qızın gözüne bir qarışqa yuvası sataşdı; Onlara tamaşa etməyə başladı. Bu qarışqaların içində qanadlıları da var idi. Onlar qalxıb havada uçurdular. Gah da yuvanın ağzında gəzişib özlərini günəşə verirdilər. Piri kişi Qaraca qıza yaxınlaşıb dedi:

Nəyə baxırsan, qızım?

Qarışqalara baxıram, baba! Bunların içində qanadlıları da var, baba!

Qızım, onların qanadları həmişəlik deyildir. Onlar töküləcəkdirlər. Bu gün bunların toy günüdür. Onların dişləri erkəklərindən maya dutandan sonra hər ikisinin qanadları quruyub töküləcəkdir.

Qaraca qız babasından qarışqa toyu eşidən kibi əllərini biri-birinə vurub şaqqıltı ilə gülməyə başladı. Piri kişi də ona şerik olub dedi:

Bəli, qızım, qarışqaların toyudur! Get

qavalını gətir, bir az çal, qarışqalar səndən razı qalsınlar!

Piri kişinin bu fikri Qaraca qıza xoş gəlib, qaçaraq komaya getdi və qavalını götürüb çalmağa başladı. Piri kişi Qaraca qızın keyfi açılmağına şad olub, özü də odun doğramağa məşğul oldu.

Birdən Piri kişinin qualığına ağalığ tərəfdən qışqırıq səsi gəldi.

Qızım, qavalını çalma, görək o səs nədir? Qaraca qız dayandı. Doğrudan da, ağalığ tərəfdən səs-küy gəlirdi.

Baba, bu səs Pəricahan xanımın səsidir!- deyərək Qaraca qız qavalı yerə atdı və yıldıırım kibi götürüldü. Həyətdə çatdıqda gördü ki, Ağca xanımın biləyindən qan axır və Pəricahan xanım da ağlayaraq xidmətçilərə deyir:

Aman, sizə qurban olum, tezcə biriniz Ağcanın yarısını sorun, ilanın zəhərini yerə tökünüz!

Amma heç kəs bu qorxulu işə cürət edib qədəm qoymayırdı. Qaraca qız Pəricahan xanımdan bunu eşitcək Ağca xanımın qolundan zəhəri sorub yerə tökməyə başladı. Pəricahan xanım Qaraca qızın saçlarını öpə-öpə deyirdi:

Ah, gözəl yürəkli Qaraca qızım, bağışla bəni! Sənin yanında xəcalətliyəm. Xudaya, bənə rəhmin gəlsin, qızımı öldürmə! Qaraca qızım, səni öz qızımdan artıq sevməyə söz verirəm, Qoyma Ağca ölsün. Qaraca qız Pəricahan xanımın naləsinə əsla fikir verməyib, ancaq öz istəklə dostunu ölümdən qutarmağa səy edirdi. Bir azdan sonra Qaraca qız nə qədər sordu isə, daha yaradan bir şey gəlmədi. Ağca xanım yaradan bir o qədər şikayət etməyirdi, amma yaradan bir az yuxarı qaytan ilə möhkəm bağlanmış yerdən çox şikayət eidirdi. Ona görə də anasına dedi:

Ana, qaytanı aç, qolumu kəsir!

Yox, qızım, olmaz, onda zəhər bədəninə gedib səni öldürər. Səbr et, bu saat səhərə telqraf vuracağam, atan həkim götürüb

gəlsin. Bunu deyib Pəricahan xanım ditrəyə-ditrəyə bir telqraf yazdı və nökrə verdi ki, aparıb stansiyadan şəhərə vursun. Ağca xanımın qolunu bağlayıb yerdə yatırdılar. Pəricahan xanım və Qaraca qız da yanında əyləşdilər. Bu vaxt Piri kişi də gəlib çıxdı. Əhvalatdan xəbərdar olub xeyli iztirab ilə içəri girdi. Pəricahan xanım onu görüb dedi:

Baba, gördünmü başımıza nə gəldi?!

Piri kişi Qaraca qızın yüzünə baxıb böyük təşviş ilə dedi:

Bəli, gördüm! Onu da görürəm ki, öz balanı ölümdən qutarmaq üçün bu atasız, anasız yetimi bəlaya saldın!..

Baba, nə deyirsən, Əlhəmdülillah, Qaraca qıza heç şey olmamışdır!

Yaxşı bax, xanım!

Bu halda Qaraca qız dedi:

Baba, bədənim yanmağa başlayır, amandır, bənə su verin!

Dur gedək, qızım, komamıza, görüm sənə nə çarə edirəm.

Pəricahan xanım dedi:

Baba, sən Allah, öylə etmə, qoy burada yatsın, bir azdan Hüseynqulu ağa da həkim ilə gələcək.

Bu təvəqqeyə Ağca xanım da şerik oldu.

Piri kişi razı oldu. Qaraca qıza da Ağca xanımın yanında yer salıb yatırdılar. Getdikcə Qaraca qızın əhvalı xarablaşırdı. Piri kişi tez-tez ayran qayırtıb ona verirdi. Sonra Qaraca qızın yüzü şişməyə başladı. Hüseynqulu ağa gəlib çıxan zaman Qaraca qızın boğazı şişib nitqdən kəsilmişdi. Həkim hər iki azarlıya baxdıqdan sonra dedi:

Ağca xanımın heç bir qorxusu yoxdur. İlanın zəhərini bədəne yayılmamış rədd etməyə görə ölümdən xilas olmuşdur. O ki qaldı Qaraca qıza, onun əhvalı çox fənadır, çünki ağzında yarası olduğu cəhətinə zəhər qana qarışib bədəninə yayılmışdır.

Bu xəbər hamını məyus etdi. Pəricahan xanım ağlaya-ağlaya dedi:

Amandır, qoyma bu qız ölsün, əlindən gələn səyi müzayiqə etmə!

Xanım, bu qızın dirilməsi çətindir, Ümid bir Allaha qalmışdır.

Pəricahan xanım dizi üstə çöküb dua etməyə başladı.

Piri kişi həqiqətən ona baxıb dedi:

Böylə olan surətdə Yazıq Qaraca qızımı komaya aparım, burada qalsa, xanıma əziyyət edər!

Bu sözlər Pəricahan xanımın yürəyinə ox kibi sancıldı.

Yox, qoymaram, qoymaram, - deyərək hönkürtü ilə ağlamağa başladı.

Amma həkim də Piri kişinin fikrinə şerik oldu. Ona görə Qaraca qızı komaya apardılar. Hərçənd həkim onun sağalmasından ümidini kəsmişdi, amma böylə ittifaqlarda lazım gələn köməklərin hamısını əmələ gətirdi. Komada həkimdən və Piri kişidən başqa Hüseynqulu ağa da var idi.

Bu rəhmdil kişi öz qızının bu qayda ilə sağ qalmasına razı deyil idi. Qaraca qızın yastığı yanında çöküb səmim qəlb ilə Allah-dan bu qərib yetimin sağlmasını rica edirdi. Lakin öz canını özgə uğrunda fəda etmiş Qaraca qızın vaxtı tamam idi!..

Dolmuş gözlərini açdı, günəşin şüalarına bir müddət baxdı, sonra gülümsəndi, gözlərini yenə yumdu! Qaraca qız öldü!..

Komamın bülbülü uçub getdi!... - deyərək Piri kişi göz yaşını tökdü.

- Xudaya, böyük ruhun xatirinə müqəssir valideyni əff et! - deyərək Hüseynqulu ağa dua etdi.

Bu xəbər bir dəqiqədə ağıla yayıldı və cümləni qəmgin etdi. Pəricahan xanım dutduğu əməldən peşiman olub qız ilə bərabər yanıqlı-yanıqlı ağlayırdı. Qaraca qızın vəsiyyətini əmələ gətirdilər: Onu Göytəpədə dəfn etdilər.

Hüseynqulu ağa Qaraca qızın qəbrinin üstündə böyük bir nişangah tikdirdi və baş daşının üstündə yazını öz dostu Ağca xanımın uğrunda fəda etdiyini yazdırdı ki, bu böyük fədakarlıq baqi qalsın.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVA
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZİMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.

Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33.

E-mail: mehmed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.

Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisensiya V 236.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 21.12.2015.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şəbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profiline uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı,soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-mailə ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktuallıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.